

A tárgyi tevékenység struktúrája és a pszichikum

GARAI LÁSZLÓ

A marxista pszichológiának mindenekelőtt az eszköztermeléssel mint az emberi alaptevékenységgel és a termelőeszközzel mint az emberi alaptárggyal kapcsolatos antropológiai összefüggéseket¹ kellett pszichológiailag értelmeznie.

Az első megoldást Vigotszkijnak a *jelekről* szóló elmélete kínálta. Szerinte a jel „az ember által mesterségesen létrehozott feltételes inger mint az — idegen vagy saját — viselkedés birtokbavételének eszköze” (Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций. Москва 1960. 109. o.).

Az ilyen értelemben vett jelek használatának jelentőségéről Vigotszkij így ír: „A változó szignalizáció, amely ideiglenes, feltételes, speciális kapcsolatokat létesít a szervezet és a környezet között, nélkülözhetetlen biológiai előfeltétele annak a magasabbrendű tevékenységnek, amelyet feltételesen szignifikációnak (azaz — Vigotszkijnak egy korábbi szómagyarázata szerint — jelek létrehozásának és használatának) nevezünk, és az alapját képezi. De az állapot agyában létesülő e kapcsolatok rendszere azoknak a természetes kapcsolatoknak a kópiája vagy visszatükrözése, amelyek a természetnek a közvetlenül kedvező vagy romboló jelenségek bekövetkezését jelző hatótényezők között állnak fenn. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ilyen szignalizáció, amely a teljes egészében természeti feltételek által létrehozott jelenségek természetes kapcsolatának a visszatükrözése, nem lehet az emberi viselkedés adekvát alapja. Az emberi alkalmazkodásra nézve a természetnek az ember által történő aktív megváltoztatása a lényeges. A természetnek ez az ember által történő megváltoztatása. . . szükségszerűen feltételezi az emberi viselkedésnek is aktív megváltoztatását. . . a természetnek az ember által történő megváltoztatása nem alapulhat a különféle hatótényezők természetes kapcsolatait passzívan tükröző szignalizáción. . . Az ember mesterséges stimulusokat vezet be, szignifikálja a viselkedést, és a jelek révén, kívülről gyakorolva hatást az agyra, új kapcsolatokat teremt benne. Ennek feltételezésével együtt kutatásunkban hipotetikusan a viselkedésnek új szabályozó elvét vezetjük be, új elképzelést az ember reakciójának determinálhatóságáról. Ez a szignifikáció elve, amely abban áll, hogy az ember kívülről hoz létre kapcsolatokat az agyban, irányítja az agyat és rajta keresztül a saját testét.” (Uo. 112—113. o.)

A marxista pszichológiának valóban ezt az emberi specifikumot kell megragadnia: az ember uralmát a természetben — a külső természetben és saját természetén. Éppen ezért szükséges a közvetítő szférával — az eszköztermeléssel és a termelőeszközzel — kapcsolatos antropológiai felismeréseket pszichológiai-

¹ A jelzett összefüggések vázlatát l. *A marxista pszichológia antropológiai előfeltételei* c. tanulmányomban. Magyar Filozófiai Szemle 1967/5. sz.

lag interpretálni, hiszen a közvetítő szféra a társadalmilag determinált természetnek a szférája. Vigotszkij azonban a jel mint közvetítő stimulus elméleti értelmezésével csak az első lépést tette meg a feladat megoldása felé.

Bár leszögezi, hogy „a jel fogalmára nézve — két mozzanat. . . a lényeges: eredete és funkciója” (uo. 109. o.), a kettőt lényegileg mégis elválasztja egymástól, és a közvetítő szféra pszichológiai megragadásával kapcsolatos kettős elméleti feladatot külön-külön oldja meg az egyik, ill. a másik mozzanattal. Ahol a jel nála eszközként funkcionál, ott a jel által determinált viselkedés nem a termelő tevékenység struktúrája szerint épül, hanem közönséges reakció a jelre mint közvetítő ingerre (pl. a zsebkendőre kötött emlékeztető csomó reflexszerűen váltja ki az előzetesen hozzá kondicionált asszociatív tartalmat). Másfelől ahol a jel termelő struktúrájú tevékenységének a terméke, ott nem nyer eszköz-funkciót, hanem eszmei jelentéstartalmak nyugvó objektívációjaként létezik (pl. egy műalkotásnak nem célja, hogy új kapcsolatokat teremtve az agyban a saját vagy az idegen viselkedés hatékonyabb szabályozását segítse elő). A két mozzanat egyesítéséhez meg kell oldani azt a problémát, amely a naturalista és a spiritualista személyiségmodellek buktatója: *hogyan rögződik a jelhez olyan eszmei jelentéstartalom, amely a jel eszközként funkcionálásakor anyagi hatékonyságot nyer?*

Vigotszkij a történetiség és a társadalmiság kontextusában keresi a probléma megoldását: a jel eredete történeti, funkciója pedig társadalmi. Azaz a jelek mint meghatározott jelentéstartalmak hordozói az emberiség kulturális fejlődése során alakulnak ki, eszközként pedig mindenekelőtt interperszonálisan funkcionálnak: velük az egyik ember a másikkal (az ontogenezisben a felnőtt a gyermeknek) a viselkedését szabályozza — ez az interperszonálisan hatékony jel interiorizálódik azután intraperszonálisan is hatékonyra.

Magától értetődően fordul Vigotszkij érdeklődése afelé a jelrendszer felé, amelynek jelentéstartalmai a legstabilabban rögződnek történetileg és funkcionálnak társadalmilag: a nyelv és a jelentéstartalmát adó gondolkodás felé (Мышление и речь, Соцекриз, Moszkva, 1934). Könyve bevezetőjében hangsúlyozza: „Mint ismeretes, a hagyományos pszichológia egyik alapvető és gyökeres fogyatéka, hogy tudatunk intellektuális oldalát elszakítja az affektív akarati oldalától. A gondolkodást eközben elkerülhetetlenül önmagát gondoló gondolatok autonóm áramává változtatják, elszakítják az eleven élet teljességétől, a gondolkodó ember érdekeitől, vágyaitól. Ily módon a gondolkodást vagy teljesen szükségtelen epifenoménné mutatják be, amely semmit nem tud megváltoztatni az ember életében és viselkedésében, vagy valamilyen sajátos és autonóm archaikus erővé változtatják, amely beavatkozva a tudat életébe és a személyiség életébe érthetetlen módon hatást gyakorol erre. Aki eleitől fogva elszakította a gondolkodást az affektustól, az örökre elzárta maga elől az utat, amely a gondolkodás okainak magyarázatához vezet, a gondolkodás determinisztikus elemzése ugyanis szükségszerűen előfeltételezi a gondolkodást mozgató motívumoknak, azoknak a szükségleteknek és érdekeknek, késztetéseknek és tendenciáknak a feltárását, amelyek a gondolat mozgásának ilyen vagy olyan irányulást adnak. Ugyanígy, aki elszakította a gondolkodást az affektustól, az eleve lehetetlenné tette annak a visszahatásnak a tanulmányozását, amelyet a gondolkodás a pszichikus élet affektív, akarati oldalára gyakorol, minthogy a pszichikus élet determinisztikus szemlélete kizárja mind azt, hogy a gondolkodásnak olyan mágikus erőt tulajdonítsunk, amely az emberi viselkedést egyedül saját rendszere folytán képes meghatároz-

ni, mind pedig azt, hogy a gondolatot a viselkedés szükségtelen függelékévé, erőtlen és haszontalan árnyékává tegyük. (Uo. 14. o.) Miközben a gondolkodás intellektualizálásától óva polemizál W. Stern intellektualizmusával, Vigotszkij nem fogadja el Piaget elméletét sem, amely viszont a beszédet származtatja ontogenetikusan antiintellektuális forrásból (ti. az autizmustól a logikus gondolkodáshoz átvezető egocentrizmussal hozza genetikussá összefüggésbe). Vigotszkij felfogása szerint a beszédnek ontogenetikus megjelenésétől kezdve van intellektuális (problémamegoldó) funkciója — másfelől a gondolkodás mindig megőrzi affektív funkcióját.

Ez az ontogenezisre vonatkozó kettős megállapítás azután érdekesen kerül ellentmondásba Vigotszkijnak egy másik megállapításával, amely már a beszédnek és a gondolkodásnak a filogenezisét illeti. E szerint „a gondolkodásnak és a beszédnek genetikusan teljesen különböző gyökerei vannak. . . A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik. . . Köhler kísérleteiben teljesen világos bizonyítékot kapunk arra, hogy az intellektus, azaz a szó tulajdonképpen értelmében vett gondolkodás csirái a beszéd kifejlődésétől függetlenül. . . jelennek meg az állatoknál. A majmok 'találmányai', amelyek a feladatmegoldás során való szerszámkészítésben és szerszámhasználatban, 'kerülőutak' alkalmazásában fejeződnek ki, teljesen kétségbevonhatatlanul a gondolkodás fejlődésének képezik első fázisát, de beszédelőtti fázisát. . . Emberszabású intellektus e tekintetben valamennyire is emberszabású beszéd nélkül, és az intellektuális operációk függetlensége a majom 'beszédétől' — így lehetne tömören megfogalmazni az alapvető következtetést, amely Köhler kutatásaiból a bennünket érdeklő problémát illetően levonható.” (Uo. 76—77. o.) Ugyanakkor „mint a legújabb kutatások mutatják, a csimpánznál viszonylag magasan fejlett 'beszédet' találunk, amely bizonyos (mindenekelőtt fonetikai) tekintetben és bizonyos mértékig emberszabású. . . Köhler írja azoknak a csimpánzoknak a 'beszédéről', amelyek sok éven keresztül a Tenerife-szigeti majomtelepen megfigyelt: 'Fonetikus megnyilvánulásaik kivétel nélkül csak törekvéseiket és szubjektív állapotaikat fejezik ki; következésképpen ezek emocionális kifejezések, de sohasem jelei valami objektívnek.' ” (Uo. 78—79. o.) Ugyanez jellemzi a majmok gesztusait is; hasonlóan nem mutatnak semmiféle jel-funkciót a „rajzaik” sem.

Tehát a filogenetikus kiindulópont: külső problémahelyzetet megoldó „gondolkodás” és belső állapotot kifejező „beszéd”, kölcsönös függetlenségben egymástól. Az emberi ontogenezisben ezzel szemben olyan gondolkodást talált Vigotszkij, amely a legkifejlettebb formájában sem lesz teljesen független a személyiség belső állapotától, szubjektivitásától, és olyan beszédet, amely fejlődésének legkezdetén sem független a gyermek számára adódható külső problémahelyzetek objektivitásától. Az ellentmondás feloldásához egyfelől meg kell vizsgálni, hogyan fejlődik a belső állapot tárgyilag tagolttá — ahhoz, hogy a belső állapotot kifejező „beszédből” objektív tartalmakat megjelölő beszéd, vagyis a szó tulajdonképpen értelmében vett emberi beszéd váljék, nyilvánvalóan az szükséges, hogy az objektív tartalmak interiorizálódjanak, tárgyi artikulációt adjanak a belső állapotnak, amelynek kifejeződése ezután a megfelelő tárgyi tartalmat fogja hordozni. Másfelől meg kell vizsgálni, hogyan integrálódnak a személyiségbe azok a tárgyi összefüggések, amelyek adott esetben problémahelyzetként jelentkezhetnek — ahhoz ugyanis, hogy a külső problémahelyzetet megoldó gondolkodás szubjektív hatékonyságot nyerjen,

vagyis hogy a kibernetikai berendezések problémamegoldó operációitól különböz, a szó tulajdonképpen értelmében vett emberi gondolkodás legyen, nyilvánvalóan az szükséges, hogy belső tartalmak objektíválódjanak, szubjektív vonatkozást adjanak tárgyaiknak, amelyeknek más tárgyakkal való összefüggéseiből olyan problémák adódnak, melyek megoldása szubjektíve hatékonyra teszi a gondolkodást.

Vigotszkij számára kézenfekvő volt, hogy filogenetikailag a munkatevékenység az a tényező, amely a szubjektumnak és az objektumnak e reális azonosságát — az előző részben kifejtett korlátok között — megteremti. A pszichológusnak azonban az ontogenezis vonatkozásában kell feltárnia a megfelelő tényezőt. Magával a munkatevékenységgel itt nem operálhat, hiszen e tevékenységbe mindig már viszonylag kialakult személyiség kapcsolódik be.

Vigotszkijnak végül is csak félig sikerült a problémát megoldania. A megoldást abban kereste, hogy a beszéd jeleinek az elsajátítása a felnőttel való kommunikációban, a felnőtt vezetésével történik, így a gyermek mindjárt a folyamat elején elsajátít valamit a szó objektív jelentéstartalmából is. „A beszéd eredeti funkciója a közlésnek, a társadalmi kapcsolatnak, a környezetre való hatásgyakorlásnak a funkciója mind a felnőttek részéről, mind pedig a gyermek részéről. Így tehát a gyermek beszédének eredeti funkciója tisztán szociális; szocializáltnak helytelen volna nevezni, amennyiben ehhez a szóhoz valami eredetileg nem szociálisnak és szociálissá csak változása és fejlődése folyamán alakulónak a képzele tapad. Csak utóbb, a növekedés folyamán fejlődik a gyermek szociális beszéde, amely polifunkcionális jellegű, az egyes funkciók differenciálódásának elve szerint, és bizonyos életkorban eléggé élesen differenciálódik egocentrikus és kommunikatív beszédre. Mi ezt az elnevezést előnyben részesítjük a beszédnek arra formájára nézve, amelyet Piaget szocializáltnak nevez, mind a fenti megfontolás miatt, mind pedig azért, mert. . . a beszédnek e két formája hipotézisünk szempontjából egyaránt szociális jellegű, de funkciójában különböző irányú. Így az egocentrikus beszéd e hipotézis szerint a szociális beszéd alapján keletkezik olymódon, hogy a gyermek a viselkedés szociális formáit, a kollektív együttműködés formáit átviszi személyes pszichológiai funkcióinak szférájába.” (Uo. 45. o.) Ez az átvitel úgy történik, hogy a gyermek a személyes élethelyzetében (pl. játéksituációban) előállott problémák megoldásához alkalmazza egocentrikus beszédként a tanult jeleket a tanult objektív jelentéstartalommal. Később az egocentrikus beszéd, a problémamegoldásban, a tevékenység megtervezésében betöltött funkciójának megőrzésével, belső beszéddé fejlődik — az így kialakuló gondolkodásban fennmarad az a szubjektív hatékonyság, amelyet a személyes élethelyzetből fakadó probléma megoldásában képviselt.

A megoldás azért felemás, mert végül is nyitva hagyja azt a két kérdést, amelyet korábbi tanulmányunkban az intellektualizmus személyiség-modellje kapcsán exponáltunk: 1. hogyan kapcsolódik a szójelhez már eredetileg az a fogalmi jelentéstartalom, amelyet a felnőtt a kommunikációban a szóval együtt átad a gyermeknek? 2. hogyan jön rá a gyermek, hogy a problémaszituáció melyik mozzanatára vonatkoztathatók a kommunikációban tanult szavak? Ezért egyet kell érteni P. J. Galperin megállapításával: „Az az intellektualizmus, amely ellen Vigotszkij állandóan harcolt, finomabb formában tulajdon nézeteinek vonásává lett. Szerinte amilyen a fogalmak struktúrája, olyanok a gyermek elméleti és gyakorlati lehetőségei, a környezet megértésének és a környezetben való cselekvésének lehetőségei. A fogalmakban feltáru-
l-
nak a dolgok

kapcsolatai, a dolgokkal való cselekvés útjai; s éppen ezek az utak határozzák meg a cselekvést. . . mi határozza meg ekkor maguknak a fogalmaknak a fejlődését? Ha a környezet a gyermek tudatában csupán már meglevő fogalmainak arányában tükröződik, s ezek a fogalmak meghatározzák a gyermek gyakorlati cselekvésének jellegét is, lehetőségeit is, érthetővé válik Vigotszkij ismert válassza: a gyermek fogalmainak fejlődését a felnőttekkel való közös tevékenysége szabja meg. . . Hogyan megy ez végbe? Vigotszkij nem adott választ erre a kérdésre, s nem vetette el azt a lehetőséget — ami rendszerében veszélyes volt, — hogy a kiút a gyermek tudatának és a felnőtt tudatának kölcsönhatása révén nyílik meg. A pszichikum fejlődésének mozgatóereje a tudatok kölcsönhatása lett.” (*Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése*. Magyar Filozófiai Szemle, 1966/1. sz. 97—98. o. Galperin e tanulmányát egy amerikai kiadás számára lényegesen kibővítette, további idézeteink e sajtó alatt levő bővített változatból valók.)

A teljes megoldáshoz az analízisnek a jeltől magához a tárgyhoz kellett továbbhaladnia, amely eszmeileg a jel jelentéstartalmában képeződik le, a szignifikáció tevékenységétől pedig a valóságos tárgyi tevékenységhez: „. . . a pszichikus tevékenység elvben nem szemlélhető önálló tevékenységként; . . . mindig csak része a valóságos, külső, tárgyi tevékenységnek, ezen belül és ezzel összefüggésben kell értelmezni. . . De a tárgyi tevékenység sem lehetséges a pszichikum részvétele nélkül, és ezért mindig értelmes (осмысленная) tevékenység. Értelmes jellegét alapvetően a cselekvés eredményének az individuum érdekeihez és szükségleteihez való viszonya határozza meg. Ezek a tételek érvényesek a pszichikus tevékenység minden fajtájára — az állati pszichikumra nem kevésbé, mint az emberi pszichikumra. E tétel szerint a pszichikumot nem a tárgyi tevékenység mellett kell vizsgálni, hanem ennek egyik mechanizmusaként. Ez a pszichikumot nemcsak genetikusan, hanem strukturálisan és funkcionálisan is rokonította a tárgyi tevékenységgel.”

A pszichikus tevékenység és a tárgyi tevékenység közötti strukturális és funkcionális összefüggést mindenekelőtt filogenetikusan kellett megvizsgálni.

A tevékenység és a pszichikum filogenezise

Leontyev hipotézise szerint a pszichikum struktúrájának megfelelő fejlődését a tevékenység struktúrájának fejlődése vonja maga után. (*A pszichikum fejlődésének problémái*. Kossuth, 1964.)

A pszichikum előtti stádiumban az élő szervezet tárgyilag nem tagolt környezetben, biológiailag adekvát közvetlenül kedvező vagy károsító ingerek hatására végzi életfunkcióit. Az ingerek diffúz jellegűek, a szervezet közvetlen külső életközegében változó koncentrációban vannak jelen. Az anyagcsere-folyamatait végző szervezet olyan diffúz jellegű külső mozgásokat végez, amelyek eredményeként a kedvező ingerek (tápanyag) nagyobb koncentrációját és a károsító ingerek kisebb koncentrációját mutató helyre jut.

A szenzoros pszichikum fejlődési szakaszában az életfunkcióktól differenciálódik a viselkedés, amely már tárgyilag tagolt környezetben a biológiailag kedvező tárgy elérésére és a káros tárgy elkerülésére irányul. A viselkedés irányításának orientációs bázisaként alakul ki a pszichikum: azoknak a biológiailag közömbös ingereknek a felfogása és értékelése, amelyek a biológiailag adekvát tárgy felületéről érkeznek és a tárgy biológiailag lényeges tulajdonsá-

gát közvetítik. (Leontyev kísérletileg bizonyítja, hogy minden ingermodalitásra, amely ilyen közvetítő funkciót nyer, kialakítható a szervezet érzékenysége, ha a szervezet fiziológiailag már képes felfogni és az általa közvetített tárgyi tulajdonság irányában szükségképpen valamilyen adekvát viselkedésre kényszerül: kísérleti személynél, ha tenyerét számára láthatatlanul intenzív zöld fénnel világították be, majd egy kapcsolón nyugvó mutatóujját áramütés érte, kialakult a fény iránti bőrérzékenység; egy másik kísérletben vörös és ibolya színű fény differenciálásának képességét sajátították el a ksz-ek (vö. uo. *Az érzékelés keletkezésének problémája* c. tanulmány *Az érzékenység funkcionális fejlődésének vizsgálata* c. részével). Az így kialakuló érzékelés tulajdonképpen az előző fejlődési szakasz életfunkcióinak sajátosságait ismétli meg az orientáció eszmei síkján: diffúz módon fogja fel a szervezetet minden irányból érő ingereket, a tárgyat, amely felé vagy amelynek elkerülésére vezérli a viselkedést, nem emeli ki a háttérből, csak a rá jellemző ingerminőség (pl. színárnyalat) nagyobb koncentrációs arányainak alapján határozza meg az irányt, amelyben a viselkedésnek végbe kell mennie. Amikor a közvetítő ingerek érzékelése akadályozott, vagy a megfelelően irányított viselkedés útját állja el valamilyen akadály, az állat viselkedése ezen a fejlődési fokon „trial and error” jellegűvé válik, az ebből kibontakozó sikeres viselkedés pedig mereven rögződik, és hasonló kísérleti szituációban az akadály kiküszöbölése után is hosszú ideig változatlan, a korábbi akadálnak megfelelő marad. (Vö. uo. 210—213. o.)

A Leontyev által felvonultatott kísérleti anyag az állatok táplálék-szerző viselkedésére vonatkozik. Valószínű azonban, hogy az elhárító viselkedés és a vele kapcsolatos szenzoros orientáció szerkezete már ebben a fejlődési szakaszban eltérést mutat ettől.

A perceptív pszichikum fejlődési szakaszában a viselkedésen belül további differenciáció megy végbe: a *tevékenységen* belül, amely a viselkedést motiváló tárgyra, ill. az elkerülésére irányul, olyan *műveleti* szakaszok különülnek el, amelyek közvetlen irányát már nem maga a motiváló tárgy, hanem ennek téri viszonya határozza meg más tárgyakhoz, amelyek akadályként választják el az állattól. A műveletek orientációs bázisaként alakul ki a perceptív pszichikum: azoknak a tárgyaknak a háttéréből kiemelkedő egészként felfogása, amelyeket az állatnak az adekvát műveletekkel meg kell kerülnie, hogy végül elérje a motiváló tárgyat, ill. amelyek mögött menedéket talál a negatívan motiváló tárgy fenyegetése elől. Az észlelés tulajdonképpen az előző fejlődési szakasz viselkedésének sajátosságait ismétli meg az orientáció eszmei síkján: miként ott a viselkedés valóságosan tárgyi egészek felé irányult, úgy itt az észlelés eszmeileg tárgyi tagoltságában fogja fel a szervezetet érő ingeráramot. „... az állatra ható tulajdonságok, amelyek korábban mintegy pusztán egymásmellettségükben léteztek a számára, most kezdenek csoportonként elkülönülni: egyfelől kiemelkednek azok a kölcsönös összefüggésben levő tulajdonságok, melyek azt a tárgyat jellemzik, amelyre a tevékenység irányul, másfelől pedig azoknak a tárgyaknak a tulajdonságai, amelyek magát a tevékenység módját, vagyis a műveletet határozzák meg. Míg az elemi szenzoros pszichikum szakaszában a hatást gyakorló tulajdonságok differenciálása egyszerűen a domináns inger körüli egyesülésükkel összefüggésben történt, addig most első ízben keletkeznek a hatást gyakorló tulajdonságokat egységes, egészesleges képpé integráló, egy és ugyanazon tárgy tulajdonságaiként egyesítő folyamatok.” (Uo. 222. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás).

Újabbban a perceptív pszichikumnak ezt az egészesleges képpé integráló

teljesítményét az információ-elmélet és a kibernetika alkalmazásával egzakt módon vizsgálják. A vizsgálat a pszichikus képmásnak, a fizikai képmásnak és a kódnak a strukturális és funkcionális összehasonlítása útján történik. Ezek mindegyike valamilyen rendszer vezérléséhez rekonstruálja a rendszerre ható hírforrás állapotainak rendezettségét, de a vezérlés folyamatában más-más funkciót tölt be, és ennek megfelelően más-más struktúrát mutat.

A kód jeleknek² olyan halmaza, amely a hírforrás komponenseinek halmazával a homomorfizmus viszonyában áll: minden jelnek vagy jelcsoportnak megfelel a hírforrás elemi állapotainak jól körülhatárolható osztálya és a jelek vagy jelcsoportok közötti minden összefüggésnek a hírforrás megfelelő állapotai közötti összefüggések jól körülhatárolható osztálya (ilyen viszony van pl. az írás és a beszéd között: minden betűnek, ill. betűk bizonyos csoportjának beszédhangok meghatározott osztálya felel meg, a betűk — európai írásokban balról jobbra haladó — téri összefüggésének pedig a hangok idői egymásutáni-sága stb.). A kód az élettelen rendszerben lezajló irányított folyamatokat vezérli: mereven programozott folyamatok esetén beindítja a megfelelő program működését; sztochasztikusan programozott folyamatok esetén hozzá rögződik a próbálkozásokból szelektált adekvát működés. Ugyancsak kód vezérli az élő szervezetekben pusztán fiziológiai szinten szabályozott viselkedéseket is, amelyek a Pavlov-féle feltételes reflex-ív szerkezetét mutatják (az inger kód-ként váltja ki a reakciót, amely nem az inger forrására irányul, hanem ettől függetlenül, merev program szerint megy végbe), illetve „trial and error” szerkezetűek (a „megerősítő” reafferenciáció az ingerhez mint kódhoz kapcsolja hozzá a sikeres reakciót). A kódnak a szó tulajdonképpeni értelmében vett vezérlő funkciójáról éppen ezért nem is beszélhetünk: ha az általa beindított folyamat irányított, akkor a merev program vezérli, ha ilyen program nincs, vagy több lehetséges program is van, akkor a folyamat nem irányított, hanem próbálkozás-jellegű.

A kép a kódnak olyan speciális típusa, amelynél a hírforrás elemi állapotai közötti téri-idői összefüggéseknek a jelek analóg összefüggései felelnek meg, esetleg a jelek modális karakterisztikái is azonosak a hírforrás megfelelő paramétereivel. Ezen belül a fizikai képmás (pl. a televízió képernyőjén) csak az ember érzékszervei számára létezik integrált, egészes képként. Objektíve egymás melletti és egymás utáni jelek integrálatlan halmaza csupán, ami abból tűnik ki, hogy vezérlési folyamatokban kód-ként funkcionál: vagy az egyes elemi jelekhez külön-külön vannak hozzárendelve — merev programmal vagy sztochasztikus program alapján való szelekcióval — a vezérlés elemi parancsai, amelyek végül is az eredeti képnek megfelelő téri-idői struktúrában rendeződnek (pl. másoló automaták esetén), vagy pedig a képet az információ-feldolgozó apparátus véges számú minták egyikével azonosítja, és a további vezérlésben a mintának megfelelő kód funkcionál (így működnek pl. az olvasógépek). A fizikai képmás tehát csak olyan vezérlési folyamatokban funkcionálhat, amelyekben vagy merev program végzi a sokértelmű jelek egyértelmű dekódolását, vagy utólagos visszacsatolás szelektál egyértelműen a dekódolás többértelmű próbálkozásaiból.

A tanulással kapcsolatos kísérletek eredményei azonban azt mutatják, hogy a gerincesek fejlettségi szintjén — Leontyev erre a szintre teszi a percep-

² Jelnek az információelméletben az információnak valamilyen anyagi folyamatban testet öltött strukturális egységét nevezik.

tív pszichikum szakaszának kibontakozását³ — a legritkább esetben figyelhető meg egyértelműen meghatározott, merev mozgássor, és éppilyen ritka a teljes meghatározatlan kaotikus próbálkozásból kiinduló tanulás. Vekker a gerincek tipikus viselkedésében kibernetikai szempontból a következő jegyeket tartja kiemelőnek: 1. tárgyiaság (ami „abban áll, hogy az adott cselekvést realizáló mozgás téri-kinematikus rajza reprodukálja annak az objektumnak a struktúráját (formáját, nagyságát, domborzatát, felszíni kiképzésének karakterisztikáit és mozgásának sajátosságait), amelyre ez a cselekvés irányul”); (Л. М. Беккер: Восприятие и основы его моделирования. Ленинград 1964. 72. o.) 2. egészes-összefüggő jelleg; 3. variativitás; 4. generalizáltság („repons generalisation” és stimuli generalisation”); 5. transzfer más végrehajtó szervre („A program és a konstrukció közötti közvetlen összefüggés hiánya kétféle módon fejeződik ki a mozgások felépítésének törvényszerűségeiben: először is, egy és ugyanazon végrehajtó szervben a legkülönbözőbb programok realizálhatók, vagyis különféle mozgási feladatok oldhatók meg. . . ; másodsor, a tárgyi cselekvés egy és ugyanazon programja a legkülönbözőbb végrehajtó szerveken realizálható.” (Uo. 80.o.); 6. a szabályozás univerzalitása, pontossága redundanciája és ezzel összefüggő zajbiztonsága.

Vekker bebizonyítja, hogy ilyen mozgásvezérlést csak a *pszichikus képmás tesz lehetővé*: a mozgás konstrukciós programjának sokértelműsége mellett csak a vezérlést végző információk egyértelmű szerveződése biztosíthatja a viselkedés irányított jellegét, egyértelmű szerveződést pedig csak a jeleknek az az integráltsága biztosít, amely a pszichikus képmásban megfigyelhető.

A kibernetikai megközelítés tehát ugyanazzal az eredménnyel jár, mint a Leontyevé: a külső tárgyaknak megfelelő műveletek tevékenységen belüli elkülönülése feltételezi a pszichikum perceptív fejlődési szakaszát, ahol a tárgyak integrált képmásként tükröződnek és a mozgásvezérlésben e képmás játsza a főszerepet.

Honnan ered mármost az így funkcionálható pszichikus képmás integrált jellege, szemben a fizikai képmás pontthalmaz jellegével és funkcionálásának kód jellegével? E kérdés megoldásához nem elég az életfolyamatokon belül megkülönböztetni a struktúrálődás fejlődési szakaszait, hanem abból az alapvető különbségből kell kiindulni, amely az információs folyamatok által egyfelől általában az életfolyamatok, másfelől az élettelen rendszerek vezérlésében betöltött funkció között mutatkozik:

Az élettelen rendszer anyagi szerkezete és energia-készlete egymástól elhatárolt, független alrendszereket képez: ha az energia-készlet kifogy, a leállt szerkezet elvben korlátlanul meghosszabítható ideig konzerválódhat, majd az energia-készlet kívülről való feltöltése után bármikor újra működésbe hozható. Az élő szervezetben ezzel szemben az anyagi és az energetikai rendszer kölcsönös visszacsatolással van egymáshoz rögzítve: a szervezet saját anyagát bontja le energiává, amely energia elfogyasztása egyedül biztosíthatja számára az anyagi szerkezet reprodukálását — ha ez a kör bármelyik pontján megszakad, a zavar nem marad elszigetelt, hanem a kölcsönös visszacsatolás útján láncreakciószerűen terjed, és végül az élő anyagi szerkezet irreverzibilis felbomlásához vezethet. Ebből ered egyrészt az életfolyamatok sajátos belső,

³ „A jelenleg élő gerinces állatok többsége a perceptív pszichikum fejlődési periódusának különböző szintjein van. Az erre a fejlődési szakaszra való áttérés minden bizonynyal összefügg a gerincesek szárazföldi életformára való áttérésével. (Uo.)

szükséglet jellegű feszültsége, míg a mesterséges élettelen rendszerekben végső soron csak külső energia kölcsönözhet feszültséget a folyamatoknak, másrészt — ettől elválaszthatatlanul — az információs folyamatok funkciójának saját-szerűsége: az élő szervezet információs folyamatai szervesen beépülnek az anyagi szerkezetbe és a lebomlásból eredő energia struktúrájába mint a kölcsönös visszacsatolást szervező folyamatok. Az élő szervezetbe bekerülő információ-nak biztosítani kell, hogy a bomlásával energiát szolgáltató anyag helyébe kívülről a sejtprogramnak megfelelő anyag épüljön be, valamint hogy a szerve-zetben termelődő energia ennek a célnak megfelelően struktúráldjék a visel-kedés mozgási aktusaiban. Az élettelen rendszerekben az anyagi szerkezet és az energia-készlet közötti kölcsönös visszacsatolás híján a konstrukciós pro-gram független a rendszert mozgó energiák konkrét fajtájától és nagyságától, a mozgást vezérlő program és információ pedig éppígy független a szerkezet egyes elemeinek konkrét anyagi természetétől (pl. ugyanaz a konstrukció mű-ködethető izomenergiával és elektromos meghajtással — ugyanazt a mozgás-vezérlést biztosíthatja elektroncsövekből vagy tranzistorokból összekapcsolt, ill. a neuronális hálózat). Ez teszi lehetővé, hogy a mesterséges élettelen rend-szerekben egyre több konstrukciós elemet alkalmazzanak konstrukciós funkció nélkül és egyre több energetikai folyamatot cirkuláltassanak energetikai funk-ció nélkül — tisztán kibernetikai funkcióval. Az ilyen információ azután, független lévén a rendszer anyagi elemeitől és mozgó energiáitól, közömbös a rendszerrel kölcsönhatásba kerülő tárgy anyagi minősége és a tárgyat mozgó energiák minősége iránt is: az élettelen rendszer számára a tárgynak ekvi-valense a képmás, amely a tárgy felületi pontjainak téridő elrendezetséget reprodukálja, vagy általában bármely kód, amely a tárgy tetszőleges para-méterét előre megadott, de tetszőlegesen megválasztott jelkulcs szerint leké-pezi.

Az állat számára ezzel szemben sem a kód, sem a felületi képmás nem lehet ekvivalens a tárggyal, amelyet a maga biokémiailag meghatározott való-ságában asszimilálnia, ill. kohéziós erejének passzív vagy mozgásának aktív, de mindenképpen valóságos energiái miatt kerülnie kell. Ahhoz, hogy az infor-máció ilyen vezérlési funkciót betölthessen, a tárgyak felületi pontjairól érkező ingereknek a pszichikus képmásban olyan jellel kell integrálódniuk, amely a tárgy belső, nevezetesen biokémiai, ill. energetikai meghatározottságáról hor-doz információt. *Az állat tárgyi műveletekre tagolt viselkedését már nem közvetle-nül az inger mint kód vagy a rendezett ingereggyűttes mint fizikai képmás vezérli, hanem az ilyen belső jelentéstartalom köré integrált pszichikus képmás.*

A pszichikus képmás integrált, egészes jellege így módon magyaráz-hatóvá válik. A tárgyban objektíven jelenlevő belső — biokémiai, ill. energeti-kai — tartalomnak megfelel az élő szervezeten belüli szervező erő, amely a tárgy felületéről érkező ingereket integrálja: az anyagi szerkezet és az energia-készlet közötti kölcsönös visszacsatolásból származó szükségleti feszültség, amely éppen ilyen és ilyen biokémiai összetételű tárgyak bekebelezésére, továb-bá mindazon tárgyak kikerülésére ösztönöz, amelyek kohéziós ereje vagy belső energia-készlete bizonyos szintet meghalad.

Valószínűnek látszik, hogy az így szerveződő pszichikus képmások osztá-lyán belül különböző szinteket jelöl az a megkülönböztetés, amelyet korábban Leontyevtől idéztünk: „... egyfelől kiemelkednek azok a kölcsönös össze-függésben levő tulajdonságok, melyek azt a tárgyat jellemzik, amelyre a tevékenység irányul, másfelől pedig azoknak a tárgyaknak a tulajdonságai,

amelyek magát a tevékenység módját, vagyis a műveletet határozzák meg.”

A *motiváló tárgy* képmása a különböző érzéki minőségű felületi mezőket statisztikai jelleggel integrálja a belső biokémiai vagy — pl. párzási partner esetében — biológiai jelentéstartalmú jellé. A felületi elemek téri-idői struktúrája nem képeződik le benne — az egyetlen ilyen természetű ábrázolt paraméter a tárgy egészének lokalizációja a homogén háttéren. Bazális komponense a szaglás, amely a tárgy objektív tartalmát képező biokémiai tulajdonságokra irányul, és működése mintegy közvetítő átmenetet jelent a tárgy felszínének telerecepciója és a tárgy tartalmának tényleges bekebelezése között. Ahhoz, hogy a *motiváló tárgy* pszichikus képmása létrejöjjön, nem szükséges a szaglás tényleges funkcionálása, de nélkülözhetetlen a kortikális szaglólebenynek és a hozzá kapcsolódó, vele azonos citoarchitektonikai szerkezetet mutató képleteknek, a lobus limbicusnak vagy viscerális agyvelőnek az épsége.⁴ A *motiváló tárgy* pszichikus képmásának bázisaként olyan viscerális modellek létezését kell feltételeznünk, amelyeket a megfelelő tárgyak biokémiai-biológiai lényegének mintája szerint a limbikus rendszer szervez — a különféle járulékos elemek, amelyek a pszichikus képmásban képeződnek le, ebbe a modellbe beépülve kapják integrált jellegüket. A modell felidéződése jelenti az ingeregységnek ilyen

⁴ „Az egyszerű kutató reakció kialakulásának legelején a szaglás funkciója létezett, és az ízletes, fehérjetartalmú stb. táplálék felkutatását szolgálta . . . Következésképp a szaglást primitív kutató reakcióként, észlelésként lehet értékelni” — állítja Papez a Henry Ford Hospital Symposiumon tartott előadásában (*A viscerális agyvelő, szerkezete és kapcsolatai*. Перинкулярная формация мозга. Moszkva 1962. 522—523. o.), és megállapítja, hogy a viscerális agyvelő „struktúrái valósítják meg az érzékleteknek a szervezet szükségleteinek megfelelő koordinációját.” (520. o.).

A limbikus lebeny kulcsfontosságú szerepét a *motiváló tárgy* integrált pszichikus képmásának kialakításában mind az extirpációs, mind a stimulációs kísérletek, mind pedig a neuropatológiai vizsgálatok adatai igazolják. Klüver és Bucy majmokon, Schreiner, King és Galambos macskákon igazolta, hogy e képletek kiirtása lehetetlenné teszi az állat számára az ösztöntárgyak felismerését, aminek következtében a kísérleti állat táplálkozásra alkalmatlan tárgyakat (pl. szemetet, szeget) ismételten a szájába vesz, nemi partnert keres azonos nemű vagy más fajhoz tartozó állatokban, sőt élettelen tárgyakban stb. Megfelelő lebenykiirtó műtét nyomán embernél is analóg tünetek álltak elő. A hipocampusnak, különösen pedig a halántéklebenyi II. gyrus poláris részeinek elektromos izgatása összefüggő, scena-szerű hallucinációkat, „déja vu” és „jamais vu”-élményt, az aktuális érzéki benyomások sajátos értelmezését váltotta ki. Penfield egyik betege pl. egy zeneművet hallott, amelyet az operáló orvos kérésére a hallucinált zenekarral együtt el is énekelt, miközben az áram megszakítására a zene is elhallgatott, majd újra bekapcsoláskor előlről kezdődött; más betegek az ingerlés hatására rémületbe estek, mert a külvilág aktuálisan éppen felfogott képét úgy értelmezték, hogy a dolgok és a hangok fenyegető jelleggel közelednek feléjük. (Penfield e tények alapján a halántéklebeny II. gyrusának poláris részét „interpretációs központ”-nak nevezi.)

A lobus limbicusnak az ingerek motivációs integrálásában játszott szerepét Horányi is hangsúlyozza: „. . . a limbikus rendszer, elsősorban pedig annak centrális része, a hippocampus az egész somato- és viscerosensibilitás felől kap afferentációt. Tehát a hippocampus a thalamus, a centrecephalon és a kisagyvelő mellett a sensibilis ingerek negyedik gyűjtőmedencéje. Míg a thalamus és a kisagyvelő sensibilis afferentációinak a motorium organisációjában van szerepük, a centrecephalon, valamint valószínűleg a hippocampus az emocionalitás, a vitalis tempo, az általános aktivitás megszervezésében fontos. A limbikus rendszer valószínűleg emótiókkal tölti fel az érzeteket, a külvilági benyomásokat: kellemes érzelmekkel, ha az a szervezet szempontjából előnyös, kellemetlen, menekülő aktivitásra ösztönző emótiókkal, ha az érzet, az ingerület a szervezet számára káros külvilági behatásokról ad hírt. A limbikus rendszer tehát a szervezet reactioját integrálja a külvilág ingereire, az emótiókon keresztül hat az aktivitásra. Az aktivitás tulajdonképpen az affectivitás, az emotionalitás érvényesülése a tágabb értelemben vett motoriumban.” (*Neurológia*. Medicina, 1962. 187. o.)

és ilyen moitvációs tárgyként való felismerését; a modell léte magyarázza a felismerés lehetőségét olyankor is, amikor a tárgyra jellemző ingereggyüttes csak hiányosan vagy torzításokkal percipiálható.

A motiváló tárggyal egy orientációs mezőben elhelyezkedő és megközelítést közvetítő *műveleti tárgy* képmása a kontúroknak és más struktúráképző vonalaknak téri-idői rendezettségét képezi le. Jelentéstartalma: az állat célirányos mozgásával szembenálló erők és energiák téri-idői eloszlása a tárggyban. Bazális komponense: kinesztétikus-taktilis reafferentáció a tárggyal való közvetlen kontaktusról, amely az állat célirányos lokomóciója során létesül a tárgy objektív tartalmát képező energetikai tulajdonságokkal kapcsolatosan; a kinesztétikus-taktilis reafferentáció működése szintén közvetítő átmenetet jelent a tárgy felszínének telerecepciója és a tárgy tartalmának ütközéskor bekövetkező, a szervezetet ténylegesen károsító behatolása között. Ahhoz, hogy a műveleti tárgy pszichikus képmása létrejöjjön, itt sem szükséges a kinesztétikus reafferentáció tényleges funkcionálása, de szintén nélkülözhetetlen a kinesztétikus-taktilis szenzibilitás kérgi zónáinak (gyrus centralis posterior) éppisége. A műveleti tárgy pszichikus képmásának bázisául olyan *kinesztétikus modellek* létezését kell feltételeznünk, amelyeket a megfelelő tárgyak energetikai-dinamikai lényegének mintája szerint a szomatoszenzoros kérgi központ szervez — az állat számára a percepciós mező e modellek szerint nyer tárgyi tagolódást. A modell felidéződése eredményezi az állat számára az ismert terep olyan tagolódását, amely a motivációs tárgy eléréséhez szükséges műveletek lebonyolítását biztosítja olyan körülmények között is, amikor a megteendő út hosszabb-rövidebb szakasza nem percipiálható.

A perceptív pszichikum fejlődési szakaszában a kétféle pszichikus képmás elsősorban a táplálékszerző viselkedés orientációs bázisában kap szerepet. Az elhárító viselkedés irányítása ettől eltérő módon, általában kód jellegű, ill. fizikai képmás jellegű információ révén történik. Ezen belül is megkülönböztethető a kétféle szint:

A *motiváló kód* a külső ingerek tagolatlan összhatásukban vett együttese vagy percipiálható környezet háttér szerű tagolatlan képe, amelyben az egyes ingerek közömbös egymásmellettiségükben és egymásutániségükben tükröződnek. Tárgyi jelentéstartalma a képnek az állat számára nincsen, csak reaktív hatása: a kortikális és az izomtónust fokozza, ill. csökkenti, vegetatív alarmreakciót vált ki, ill. gátol a külön ki nem emelkedő részingerek intenzitásától és feltétlen vagy feltételes jelző-funkciójától függően.

A *műveleti kód* elemi inger vagy olyan séma szerű kép, amelyben az egyes ingerek egyáltalán nem tükröződnek, csak az ingerek szabályos téri-idői elrendezettsége. Tárgyi jelentéstartalma ennek a kódnak sincsen az állat számára, csak reaktív hatása: a nyílt reflex-ív feltétlen és feltételes kapcsolatainak közvetítésével a viselkedés merev mozgássorát vagy próbálkozó aktusát váltja ki.

A *diffúz motiváló kód*, a *viscerális modell* szerint tárggyilag tagolt motiváló pszichikus képmás, a *kinesztétikus modell* szerint struktúrált műveleti pszichikus képmás és az elemi műveleti kód az információ struktúrájának és kibernetikai funkciójának olyan szukcesszív szintjeit képezik, amelyek megkülönböztetése a pszichikum további fejlődési szakaszaiban egyre fontosabbá válik, igazi jelentőségét pedig a humánpszichológiában nyeri el, ahol lehetővé teszi, hogy a személyiségnek és aktuális megnyilvánulásainak különböző szintjeihez — magjához, öntudati szférájához, tudati szférájához és héjához — egyaránt objektív vizsgálati és hatástechnikai kulcsot kapjunk.

Ami mármost a tevékenység és a pszichikum filogenezisének további menetét illeti, a soron következő fejlődési stádium, amelyet Leontyev kiemel, az *intellektus fejlődési szakasa*. Ebben a szakaszban a tevékenységen belül két fázis különül el: a művelet — amely korábban csak önállótlan mozzanata, végrehajtási módja volt a tevékenységnek — viszonylag önálló céllal elválik a tevékenység másik fázisától, amelynek célja a tulajdonképpeni motiváló tárgy megszerzése az első fázisban elért cél következményeként. Az első fázis orientációs bázisaként alakul ki az intellektus: azoknak a tárgyak közötti téri viszonyoknak a felfogása, amelyeket az állatnak az első fázisban át kell rendeznie (pl. a ketrec sarkában elhelyezett ládát a felfüggesztett gyümölcs alá tolnia, különálló botokat egyesítenie), hogy az átrendezett viszonyok eredményeként a második fázisban elérje a tevékenység tulajdonképpeni célját, a motiváló tárgyat. Az intellektus tulajdonképpen az előző fejlődési szakasz viselkedésének sajátosságait ismétli meg az orientáció eszmei síkján: miként a perceptív pszichikum fejlődési szakaszában a viselkedés valóságosan a tárgyak közötti téri viszonyokhoz alkalmazkodott, úgy most az orientáció eszmeileg egymáshoz való téri viszonyukban fogja fel őket.

Ezzel kapcsolatban Leontyev az egész filogenezist jellemezve mutat rá, hogy „az állatokat körülvevő külső környezet pszichikus tükrözése mintegy elmarad tevékenységük fejlődésétől. Így a legegyszerűbb tevékenység, amelyet a hatást gyakoroló tulajdonságok objektív összefüggései határoznak meg és amely az állatot bonyolult tárgyvilág tagolt környezettel hozza kapcsolatba, az elemi érzékletek kifejlődését eredményezi, amelyek csupán az egyes hatásokat tükrözik. A gerincesek bonyolultabb tevékenysége, amelyet a tárgyi viszonyok, a szituációk határoznak meg, egészesleg tárgyak visszatükrözésével jár együtt. . . Ennek az inadekvátságnak a megszüntetése a visszatükrözés új formáinak keletkezése útján új lehetőségeit nyitja meg a tevékenységnek, amely még magasabb szintű struktúrát nyer, minek folytán újra keletkezik közöttük (ti. a visszatükrözés és a tevékenység között — *G.L.*) az inadekvátság és az ellentmondás, de most már új szinten.” (Id. mű 244—245. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás.)

Ennek a fejlődésnek a legmagasabbrendű terméke az *emberi tudat*. Ebben a szakaszban a tevékenység fázisai különböző *személyek cselekvéseiként* (действия) válnak el egymástól, amelyeknek önálló célja nem motívuma azoknak, akik az egyes cselekvéseket végzik. A cselekvésnek és a céljaként funkcionáló tárgynak a szubjektív *értelmét* (смысл) az adja meg, hogy az individuális cselekvések a munkamegosztás során elkülönült mozzanatai a kollektív *tevékenységnek* (деятельность), amelynek célja egyben motívum is: az egyes cselekvések értelmét az a funkció adja meg, amelyet a tevékenység egészében betöltenek, a cselekvések céltárgyainak értelmét pedig eszközként való viszonyuk a tevékenység motívumához. A cselekvéseknek és céltárgyuknak ugyanakkor objektív *jelentésük* (значение) is van, amelyet az ad meg, hogy a céltárgyat a tevékenységcsere révén szerzett tárgyi eszközökkel készítik el: az egyes tárgyak jelentését más tárgyakhoz mint történelmi előfeltételükhöz való viszonyuk határozza meg, a cselekvések jelentését pedig a tárgyi eszközöknek megfelelő struktúráltságuk. Az ilyen értelemben vett cselekvés orientációs bázisaként alakul ki a tudat: a tárgyaknak jelentésükben és értelmükben való visszatükrözése. „A tudati tükrözés az állatokra jellemző pszichikus tükrözéstől eltérően a tárgyi valóságnak a szubjektum tárgyhoz való viszonyától elhatárolt tükrözése, azaz a tárgyi valóság objektív, allandó tulajdonságait kiemelő tükrö-

zés. A tudatban a valóság képe nem folyik össze a szubjektum élményeivel. . . ” (Uo. 254. o.)

A tárgyak értelme éppúgy objektív tulajdonsága a tárgynak, mint jelentésük: „... a tudatos értelem a motívumnak a célhoz való viszonyát fejezi ki. Csak azt kell feltétlenül hangsúlyoznunk, hogy a ‚motívum’ fogalmat nem a szükséglet átélésének megjelölésére használjuk, hanem annak az objektív tényezőnek a megjelölésére, amelyben ez a szükséglet az adott körülmények között konkretizálódhatik, és amelyre mint kiváltó tényezőre a tevékenység irányul.” (Uo. 284. o.): *A tárgyak értelme végső soron az az objektív funkció, amelyet az össztársadalmi praxisban ennek eszközeként nyerne.* Azok a tárgyak, amelyek sem közvetlenül, sem közvetve, sem pozitív, sem negatív eszközként — azaz sem előmozdítva, sem akadályozva a társadalmi praxist — nem funkcionálnak, részben a praxis háttereként, részben a valóságos eszközökre való szimbolikus vonatkozásuk révén nyerne értelmet.⁵ *A tárgyak jelentése pedig végső soron az az objektív funkcionális összefüggés, amelybe más tárgyakkal a társadalmi praxis termékeként kerülnek.* Azok a tárgyak, amelyek nem emberi produktumok, a praxis szervetlen előfeltételeként, illetve valóságos termékekre való tartalmi vonatkozásuk révén kapnak jelentést.⁶ „A világ emberi visszatükrözését” — írja Leontyev — „a jelentés közvetíti, amennyiben ez tudatosult visszatükrözés, azaz amennyiben a társadalmi gyakorlat tapasztalatára támaszkodik és ezt magába foglalja. Egy papírlap nemcsak úgy tükröződik a tudatomban, mint valamiféle négyszögletes, fehér, vonalakkal borított tárgy; nem is úgy, mint valamiféle struktúra, valamiféle egészes forma. A papírlap éppen mint papírlap, mint *papír* tükröződik a tudatomban. A papírlapról nyert érzéki benyomásaim, mivel a megfelelő jelentésnek birtokában vagyok, meghatározott módon megtörnek tudatom prizmjában. Amikor azonban. . . a papírt észlelem, ezt a valóságos papírt észlelem, nem pedig a ‚papír’ jelentését. Introspektíve a jelentés rendszerint hiányzik a tudatomból: közvetíti, amit észlelek vagy gondolok, de magát eközben nem tudatosítom, nem gondolom. . . pszichológiailag a jelentés a valóságnak tudatom tartalmává lett. . . általánosított visszatükrözése, amelyet az emberiség munkált ki és rögzített a fogalom, az ismeret formájában, sőt a jártasságnak mint általánosított cselekvési módnak a formájában, a viselkedés normájaként stb. A jelentés a valóságnak a hozzá való individuális, személyiségi viszonytól független tükrözése az ember által. Az ember a jelentések történetileg kialakult rendszerét már készen találja, és ugyanúgy veszi birtokba, ahogyan a *szerszámot, a jelentésnek ezt az anyagi előképét* (прототип; kiemelés — G. L.). A tulajdonképpeni pszichológiai tény. . . az, hogy elsajátítottam vagy nem sajátítottam el az adott jelentést.” (Leontyev: id. mű 281—282. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás.)

Az elsajátítás problémája azonban már átvezet a tevékenység és a pszichikum ontogeneziséhez.

Minthogy az össztársadalmi praxis alapja a termelőeszköz termelése, így az, ami benne a múltra vonatkoztatva termék, a jövőre vonatkoztatva eszköz-funkciót kap. Ily módon a jelentés, amelyben alapvetően a tárgynak termék-

⁵ Vö. V. V. Vanszlov: *A szép problémája*. Gondolat, 1958.; Л. Н. Столович: *Эстетическое в действительности и в искусстве*. Moszkva, 1959.; Garai L.: *A szép pszichológiája*. Magyar Filozófiai Szemle, 1962/4. sz.

⁶ Az emberi praxis története során termelt tárgyakkal mint eszközöknek az emberi megismerés közvetítőiként játszott szerepéről lásd az 1. lábjegyzetben idézett tanulmányt.

ként nyert tárgyi funkciói (egyéb tartalmak pedig csak ezek prizmáján keresztül) tükröződnek, és az értelem, amely alapvetően a tárgy eszköz-funkcióit (egyéb tartalmakat pedig csak ezek prizmáján keresztül) tükröz, össztársadalmi szinten lényegileg egybeesik. Ez az értelemmel egybeeső jelentés rögződik a tárgyat megjelölő szóban ennek fogalmi tartalmaként — így „találja történetileg kialakult rendszerét már készen” az individuum.

Az individuum számára azután elválik egymástól a jelentés és az értelem: az egyén egyrészt elsajátítja a verbálisan rögzített jelentéseket, másrészt a tárgyak valóságos értelmet nyernek az egyén élettevékenységében betöltött funkciójuk szerint. A kettő közötti viszonyt alapvetően az határozza meg, hogy az egyéni tevékenység hogyan épül be részcsелеkvésként az össztársadalmi praxisba.

A beépülés történhet úgy, hogy ami társadalmi vonatkozásban részcsелеkvés az a cselekvő egyén számára is csupán cselekvés, azaz célja nem motívum is egyben — motívumként az egyén számára is az össztársadalmi tevékenység motívuma szolgál. Ez a viszony jellemzi az ősközösségi társadalmat, valamint hosszabb-rövidebb ideig tartó átmeneti jelleggel minden olyan társadalmat és közösséget, amelynek célját tagjai közösen tűzik ki és a célból eredő részfeladatokat közösen osztják el maguk között. Ilyen körülmények között „... a világ egyformán tükröződik mind a nyelvi jelentéseknek a kollektíva tudatát képező rendszerében, mind — ugyanezen jelentések formájában — az egyes individuumok tudatában. Pszichológiailag ez azzal függ össze, hogy a tudatosuló jelenség értelme az egyes ember számára és a nyelvi jelentésben rögzített értelme a kollektíva egésze számára egybeesik. A tudatosuló értelme és jelentések ilyen tagolatlansága azért lehetséges, mert a tudatosulónak a köre még sokáig az emberek azon viszonyaira korlátozódik, amelyek egyben közvetlenül az egész kollektíva viszonyai is. ... Az értelme és jelentések egybeesése az őstársadalmi tudat fősajátossága.” (Uo. 289—290. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás.)

A beépülés másik lehetséges módja az, hogy ami társadalmi vonatkozásban részcsелеkvés, az a cselekvő egyén számára olyan cselekvés, amelynek motívuma lényegesen eltér az össztársadalmi tevékenység mozgatójától — motívumként a létfenntartás anyagi szükségletei vagy ideologikusan tételezett eszmei szükségletek funkcionálnak. Ez a viszony jellemzi az elidegenedett társadalmi formációkat. Ilyen körülmények „következménye, hogy az emberi tevékenység objektív eredményei egyfelől, motívuma másfelől szétválnak egymástól. Más szóval, a tevékenység objektív tartalma nem esik egybe szubjektív tartalmával, azzal, amit az illető tevékenység az ember számára képvisel. Ez kölcsönöz tudatának egészen sajátos pszichológiai vonásokat.” (Uo. 313. o.) „Ezeknek a viszonyoknak a tudatba való behatolása pszichológiailag a tudat általános struktúrájának 'deintegrációjában' fejeződik ki, amelyet azoknak az értelme és jelentéseknek kölcsönös idegenné válása jellemez, amelyek prizmáján keresztül az ember a környező világot és saját életét szemléli.” (Uo. 315. o.) „Az értelme és jelentések kölcsönös idegensége közvetlenül rejtve marad az ember előtt, önmegfigyelése számára nincs adva.” (Uo. 319. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás).⁷

⁷ G. Bateson, D. D. Jackson, J. Haley és J. Weakland figyelemreméltó elmélete a kommunikáció és a metakommunikáció közötti eltérésről és ennek patogén hatásáról véleményünk szerint Leontyev ezen elidegenedés-interpretációjában nyerhetne a feno-

Az egyéni tevékenység beépülése az osztálytársadalmi praxisba, harmadszor, történhet oly módon, hogy a rész-cselekvés célja az egyén számára közvetlenül motívummá válik, vagyis azt, ami társadalmi vonatkozásban csupán rész-cselekvés, maga a cselekvő egyén mint totális tevékenységet végzi. Ez a viszony az elidegenedés felszámolását követően a kommunista társadalomban válik társadalmilag általánossá. Személyiségpszichológiai szinten azonban az átstrukturálódás, amelynek során a társadalmilag determinált cselekvés a személyiség belsőleg motívált tevékenységévé válik, minden történelmi korban a pszichikum ontogenetikus fejlődésének egyik alapmeghatározója.

A tevékenység és a pszichikum ontogenezise

A pszichikum struktúrájának fejlődését az ontogenezisben is a tevékenység struktúrájának fejlődése határozza meg.

Az emberi ontogenezis az érésnek és az oktatásnak sajátos szintézise. Az érés végigvezeti a gyermeket a tevékenység és a pszichikum struktúráldásának azokon a fejlődési szakaszain, amelyeknek filogenetikus változását fentebb vázoltuk. A motíváló vagy műveleti tárgyakat azonban a felnőtt jut-tatja — több-kevesebb céltudatossággal — a gyermek tevékenységének hatás-körébe; ugyancsak a felnőtt kapcsolja be a gyermeket azokba a csoport- és státuszviszonyokba, amelyek keretei között az életkornak megfelelő tevékeny-téget folytatja. A tevékenységnek és a pszichikumnak mint a tevékenység orien-tációs alapjának a konkrét szerkezetét tehát az érés megfelelő szakaszaiba épülve az oktatás és a nevelés határozza meg oly módon, hogy az emberi törté-nelem tárgyiasult és társadalmi viszonyokba rögződött termékeit közvetíti a kibontakozó személyiséghez.

Az érés első szakaszában, akárcsak a szenzoros pszichikum filogenetikus fejlődési szakaszában, az életfunkcióktól differenciálódik a célirányos viselke-dés. A tevékenység alaptípusa⁸ a felnőttel folytatott interakció, amelynek motí-vuma a létfenntartási szükségletektől független szociális motívumként alakul ki: az emberi arc és az emberi hang közvetlenül nyer felszólító jelleget, ami kezdetben a tekintet passzív rögzítésében, később egyre inkább aktív geszti-kulációiban nyilvánul meg. A tárgyak is annyiban kapnak felszólító jelleget, amennyiben az ember kiemeli őket a háttérből és a gyermek recepciós vagy manipulációs tevékenysége számára hozzáférhetővé teszi. A tárgyakkal való manipuláció ily módon kiegészítője ebben az életkorban az interakciónak. A beszéd úgy alakul ki ebben az életkorban, mint az interakció fokozatos ver-balizálódása — funkciója tehát elsődlegesen kommunikatív. A kialakuló beszéd-

menologikus elemzésen túlmenő szociálpszichológiai megalapozást. A verbális kommuni-káció elsősorban a szójelhez történelmileg rögződött objektív jelentéstartalmat közöl — az értelem közlése interszociális kapcsolatban elsősorban metakommunikációs szinten történik. A kommunikáció és a metakommunikáció ellentéte ilyen módon csupán egyik lehetséges megnyilvánulása annak az ellentétnek, amelyet az értelmek és a jelentések között az elidegenedés teremt meg.

⁸ „Alapvető tevékenységnek (основная деятельность) azt a gyermeki tevékenységet nevezzük, ... amelynek keretében más, új tevékenységfajták differenciálódnak, ... amelyben kialakulnak vagy átstrukturálódnak az egyes pszichikus folyamatok, ... amely-től a legközvetlenebb módon függenek a gyermeki személyiségnek az adott fejlődési periódusban megfigyelhető alapvető pszichológiai változásai.” (Uo. 518—519. o.)

jelek jelentéstartalma alapvetően azokra a tárgyakra korlátozódik, amelyekre a gyermek manipulációs tevékenysége irányul.

Az érés második szakaszában, akárcsak a perceptív pszichikum filogenetikus fejlődési szakaszában, a gyermeki tevékenységen belül művelati szakaszok különülnek el. Ez az elkülönülés sajátos módon megy végbe a játékban mint ennek az életkornak alapvető tevékenységében. A játéktevékenység motivációja már nem korlátozódik azokra a tárgyakra, amelyekkel a gyermek az előző fejlődési szakaszban ténylegesen megtanult manipulálni, hanem kiterjed olyan tárgyakra is, amelyek a „felnőttek cselekvésének tárgyai, melyekkel a gyermek még nem képes ténylegesen tevékenykedni. . .” (Uo. 483. o.), „. . . az ellentmondás egyfelől a tárgyakkal való cselekvés szükségletének viharos fejlődése, másfelől a cselekvéseket megvalósító műveletek (azaz cselekvési módok) fejlődése között. . . a gyermeknél csak a tevékenység egyetlen típusában, nevezetesen. . . a játékban oldódhat fel. Ez azzal magyarázható, hogy a játék nem produktív tevékenység, motívumát nem az eredmény, hanem maga a cselekvés tartalma határozza meg. Ezért a játéktevékenységnek nincs meg az a kötelező aspektusa, amelyet az adott cselekvés reális feltételei határoznának meg, azaz nincs kötelező cselekvésmódja, művelete. Csak a játék jellegű cselekvésben fordulhat elő, hogy a szükséges műveleteket más műveletekkel, s a cselekvés tárgyi feltételeit más tárgyi feltételekkel helyettesítik, miközben maga a cselekvés tartalma megmarad.” (Uo. 485. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás.) A játéktevékenység kialakulásával tulajdonképpen az történik, hogy a tárggyal folytatott közvetlen manipuláció, melynek motívuma az előző fejlődési szakaszban azonos volt magával a tevékenység tárgyával, beépül egy olyan tevékenységbe, amelynek motívuma ettől eltérően a tárgyi tevékenységet folytató felnőttek utánzása lesz. A felnőttek utánzása a nem tárgyi jellegű szerepjátékokban viszonylag önálló kiegészítő tevékenységként is létezik ebben az életkorban. A játéktevékenységben alakulnak ki a személyiség képességeinek alapjai. A beszéd ebben az életkorban új funkciót nyer egocentrikus beszédként a tárgyi tevékenység előzetes megtervezésében. Jelentéstartalmán belül ebben az életkorban kezdődik a differenciálódás a tárgyi jelentés és a személyi értelem között: a játéktevékenységben a tárgy valódi jelentése a vele folytatott valóságos műveletekkel kapcsolatos, játéki értelme pedig a játékcselekvés motívumával (vö. a jelentésről és értelemről fentebb mondottakkal).

Az érés harmadik szakaszában, akárcsak az intellektus filogenetikus fejlődési szakaszában, kialakulnak az olyan cselekvések, amelyek célja a cselekvő személyiségnek nem motívuma, hanem csak bizonyos motívumok későbbi realizálásának szükséges előfeltétele. Ennek az életkornak alapvető tevékenysége a tanulás. A tanulás során sajátítja el a gyermek a társadalmi tudat fogalmilag tagolt tartalmait. A tanulási tevékenység kialakulásával ismét az történik, hogy az előző fejlődési szakasz kiegészítő tevékenysége mozzanataként épül be az új struktúrába: a valóságos cselekvés számára hozzáférhetetlen tárgyak eszmei elsajátítása a tárggyal bánni tudó felnőtt utánzása révén, ami a játéktevékenységnek motívuma volt, tudatosan kitűzött célja lesz az új cselekvésnek. A tanulási célt a felnőtt tűzi ki, ahogyan az ontogenezis első szakaszában is a felnőtt kezdeményezte az interakciót. Ahogyan az első szakaszban, úgy most is kialakul egy kiegészítő tevékenység, amelynek rész-cselekvései közvetlenül a felnőtt által célul kitűzött tárgyakra irányulnak — ezúttal meghatározott ismerettartalmakat objektíváló jelkomplexumokra az egyes jelek eszmei tartalmainak elsajátítása végett. Ebben az életkorban a beszéd

interiorizált beszédként nyer új funkciót az eszmei cselekvésben (умственное действие), amely elkülönül a tárgyi cselekvéstől mint ennek orientációs alapja. A beszéd eszmei tartalmaként itt már nem a tárgyak személyi értelme funkcionál, mint a játékban, hanem a tárgyi jelentésük. A tárgyi jelentés, amelyet a játékban még valóságos cselekvés képviselt, a tanulásban átalakul a gyermek számára eszmei jelentéssé.

Az érés negyedik szakaszában, akárcsak a tudat kifejlődésének filogenetikus szakaszában, végbemegy a tevékenységnek a kollektíva különböző tagjai közötti partikularizálódása. Ennek az életkornak alaptevékenysége a felkészülés az életre. A felkészülés során alakítja ki a személyiség önmagában az akarati tulajdonságait. A felkészülés tevékenységének kialakulása során ismét az előző fejlődési szakasz kiegészítő tevékenysége épül be mozzanatként az új struktúrába: az az önképző, objektivált eszmei tartalmakat elsajátító cselekvés, amelynek célját a tanulási tevékenységen belül felnőtt nevelő tűzi ki, egyre inkább olyan cselekvéssé alakul, amelynek célját maga a serdülő személyiség választja meg azon motívumtól hajtva, hogy cselekvése révén az általa választott vagy elfogadott kollektívába annak teljes értékű részeként épülhessen be. Ahogyan a játékban önállósult a gyermek tárgyi tevékenysége a felnőttől, aki ezt az előző fejlődési szakaszban kezdeményezte, úgy most az önfejlesztő tevékenység önállósul abban az irányban, amelyet a tanulásban a felnőtt kezdeményezett. Ahogyan a tárggyal manipuláló játéktevékenység kiegészítőjeként kialakult a szerepjáték, amelyet a felnőttől önállósulni kezdő gyermek a kortársaival csoportot alkotva s a felnőttek szerepviszonyait utánozva játszik — ugyanígy a felnőttől való önállósulás megindulásával a serdülő ismét a kortársaival képez csoportot. A csoporttal folytatott interakció ennek a fejlődési szakasznak kiegészítő tevékenysége. A beszédnek ebben az életkorban nyert új funkciója a kifejező funkció. Eszmei tartalomként a kifejező beszéd ismét a tárgyak személyi értelmét hordozza, mint a játékot kísérő egocentrikus beszédben. Az értelem azonban itt már valóságos funkciója a tárgynak a tevékenység motívumára vonatkoztatva.

Az ontogenezis negyedik szakaszában befejeződik az individuum éresi folyamata. Ettől kezdve az egyén tevékenysége szervesen illeszkedik életvitelébe, amelynek mozgatói (vágyak, Én-ideálok) a tevékenység motivumaiként válnak társadalmi közvetítéssel öntudatosakká; a motívumok a részecselekvések céljában tudatosulnak, és tárgyi közvetítéssel akarati ellenőrzés alá veszik a cselekvések módjaként nem tudatosan végzett műveleteket. A személyiség életvitelének tevékenységekre, a tevékenységnek cselekvésre és a cselekvésnek műveletekre tagolódása már a felnőtt személyiség életvitelének normális strukturálódása. A továbbiakban minden tárgy és jelenség attól függő pszichikus reprezentációt nyer a személyiségben, hogy milyen funkciót tölt be valójában az életvitelnek ebben a struktúrájában.

Az ontogenezis mint biológiai érés tehát röviden megismétli a tevékenység strukturálódásának filogenetikus fejlődését. Az ontogenezisnek mint az oktatás társadalmi folyamatának azonban eközben nem kell végigjárnia — még lényeges lerövidítéssel sem — az emberiség történeti fejlődésének útját, mint ezt az előbbi párhuzam analógiájára gyakran képzelik. *A kori sajátosságoknak megfelelően strukturálódott tevékenységbe a kori sajátosságnak megfelelő funkcióval az oktatás bekapcsolhatja a történelmi fejlődés legújabb eredményét képviselő tárgyakat és objektivált eszmei tartalmakat, mégpedig anélkül, hogy adekvát elsajátításukhoz a gyermeknek szüksége volna az előtörténet végigkövetésére.*

Igy pl., mint ezt a moszkvai 91. kísérleti iskolában D. B. Elkonyin és V. V. Davidov vezetésével folytatott oktatási kísérletek bizonyítják, az algebra elsajátításához nemcsak hogy nincs szükség arra, hogy a gyermeket a konkrét tárgyak számlálásától egyszerűbb, majd bonyolultabb számolási feladatok szóbeli, majd írásos megoldásán keresztül juttassák el a mennyiségi viszonyokkal való absztrakt operáláshoz, hanem egy ilyen eljárás egyenesen zavarja a gyermeket abban, hogy a fejlettebb fokra eljusson. Ehelyett az szükséges, hogy az egyes matematikai összefüggéseket objektíváló tárgyakat iktassanak be a gyermek életkorának megfelelő tevékenységbe olymódon, hogy a tevékenység strukturális összefüggései a megfelelő *absztrakt* matematikai összefüggéseket reprodukálják. Ehhez persze a tárgy elsajátíttatását csak olyankor szabad kezdeményeznie a felnőttnek, amikor az ehhez szükséges tevékenységstruktúra biológiailag már megérett.⁹

A marxista pszichológiának elméletileg és gyakorlatilag legfontosabb felismerése az ontogenezisre vonatkozóan, hogy ez nem úgy megy végbe, hogy *a kibontakozó személyiség a tevékenységével valóságosan alkalmazkodnék a környezetéhez és tudatával eszmeileg befogadná azt*. A fejlődés valóságos útja *az emberi tárgyak és a társadalmi szerepek tevékeny elsajátítása*.

Az alkalmazkodás akadály típusú, az elsajátítás eszköztípusú tárgyra irányul. Az alkalmazkodás révén a szervezetnek és létfeltételeinek reprodukálására — az elsajátítás folytán a környezet és a személyiség produktív megváltoztatására nyílik lehetőség. Az alkalmazkodásban a tevékenység és a tárgy megmarad egymás számára külsődlegesnek: a lokomócióban megkerülik a tárgyat és annak *ellenére* érik el a célt. Az elsajátításban a tárgy beépül a tevékenységbe: a manipulációban kézbeveszik a tárgyat és annak *közvetítésével* valósítják meg a célt.

Leontyev a következő érvekkel támasztja alá, hogy „a széleskörűen elterjedt nézet ellenére az alkalmazkodás fogalma egyáltalán nem fejezi ki azt, ami a gyermek pszichikus fejlődésében lényeges”:

„Az alkalmazkodási folyamat — abban az értelemben, ahogyan az állatokkal kapcsolatban használjuk — és az elsajátítási folyamat közötti különbség a következőkben áll. A biológiai alkalmazkodás a szubjektum faji sajátosságainak és képességeinek, veleszületett viselkedésének *változási* folyamata, amelyet a környezet követelményei idéznek elő. Más dolog az elsajátítás folyamata. Ez olyan folyamat, amelynek eredménye a történetileg kialakult emberi tulajdonságok, képességek és viselkedésmódok *reprodukálódása* az individuumnál. Más szóval ez olyan folyamat, amelynek révén a gyermeknél végbemegy az, ami az állatoknál az öröklődés eredménye: *a faji* fejlődés eredményeinek átadása az individuum számára”. (Id. mű 584. o. — az eredeti szöveg szerint korrigált fordítás).

Az elsajátítás az a folyamat, amelyben a történelmileg felhalmozott tapasztalatok *szociális átöröklése* végbemegy. A szerszámok elsajátításakor a különféle izmok koordinációját az emberi tárgy szervezi emberi lényegének megfelelően, melyet a tárgy elsajátítását vezető felnőtt közvetít a gyermekhez, vezetve mozgását, előjátésva neki a tárgy adekvát működtetését, korrigálva az esetleges hibákat. Annak eredményeként, hogy a gyermek mozgásvezérlése emberi tárgyak ilyen elsajátítása során érik, a tárgyakban történelmileg akkumulált emberi képesség beépül a tevékenység biológiailag érlelődő struktúráiba.

⁹ Vö. Galperin id. tanulmányával.

Ily módon az érés *társadalmilag determinált természeti folyamatként* megy végbe, és eredményeként a történetileg kicsiszolt képesség az egyénben úgy jelenhet meg, mintha biológiailag öröklött és megérett funkció volna.

Az elsajátítás folyamatában fejlődik ki az érzékszervek emberi működése is. Itt az egyedi fejlődés úgy megy végbe, hogy a gyermek aktívan leutánozza azokat az érzéki benyomásokat, amelyek különböző paramétereinek differenciáltsága szintén történelmi fejlődés terméke. A szenzoros képességet fejlesztő utánpótlás legsajátosabban emberi megnyilvánulása az emberi vokalizáció: a beszéd és az ének. Az énekkel a fejlődő individuum hangmagasságkülönbségeket utánoz, ahogyan azok történelmileg kicsiszolódott nüanszaikkal a zenében objektiválva számára megjelennek; a nem tonális nyelveken való beszéd a nyelvben rögződött hangszínekülönbségeket utánoz, a tonális nyelvek esetében pedig egyszerre a hangszínnek és a hangmagasságnak a különbségeit. J. B. Gippenreijter erre a tényre építette kísérleteit, amelyben orosz (azaz nem tonális nyelvet beszélő) és vietnami (azaz tonális nyelvet beszélő) diákok auditív teljesítményeit hasonlította össze egymással, valamint olyan személyekkel, akik külön kísérletek során gyakorolták a különböző hangmagasságok intonálását. A kísérletek egyértelmű összefüggést mutattak ki az utánozó tevékenység és az utánozott paraméter szenzoros differenciálásának képessége között (l. Leontyev, uo.). Ananyjev, Vekker, Lomov és Jarmolenko analóg következtetésre jutnak az aktív tapintás és a taktilis ingerek érzékelőképessége között, Jarbusz pedig a szemmozgások és a látás között fennálló összefüggéseket illetően. A szenzoros funkciók éréseinek folyamatát tehát a történelmileg kifejlesztett emberi képességek objektívációi determinálják — „az egész világtörténelem munkájaként” kialakult szenzoros képességek azonban szintén úgy jelennek meg az egyénben, mintha biológiailag öröklött és megérett funkciók lennének.

A szociális átörökítés eredményeként kifejlesztett egyéni — motoros és szenzoros — képességeknek azok a tulajdonságai (nagyfokú szilárdságuk, tudatos irányítás híján is célszerű működésük stb.), amelyek pszichológiailag az állat biológiailag öröklött képességeivel analógak, eredményezték azt a látszatot, mintha az emberi képességek is a maguk strukturális meghatározottságában öröklődnének. A látszatot két, egymással összefüggő tény erősítette. Először az, hogy a képességek ontogenetikus kifejlesztésének megalapozása a családi nevelés keretein belül megy végbe, ahol is a gyermekben magától értetődően azok a képességek kapnak elsősorban megalapozást, amelyek a szülőknél is fejlettek: a Bach-családban a zene, kézműves-dinasztiákban a megfelelő kézügyesség stb. Másodszor pedig az, hogy a biológiai érés társadalmi determinációja maga is javarészt spontán folyamatként ment végbe, még hozzá minél korábbi életkorról van szó, annál inkább. Így amikor az ontogenezis első szakaszában a felnőttel folytatott interakció során kezd kibontakozni a gyermek vokalizációja, és ennek hatására megindul az auditív érzékenység differenciációja, *véletlen módon* kifejlődhet a zenei érzék, anélkül hogy a felnőtt tervszerűen irányítaná a folyamatot; ugyanígy fejlődhetnek ki *véletlen módon* az óvodáskorú gyermek játékában különféle motoros képességek, amelyeket a felnőtt többnyire már csak utólag, viszonylag tökéletes megnyilvánulásuk láttán regisztrál.

A látszatot tovább mélyítette, hogy a tervszerűen folytatott oktatás arra a feltevésre épült, hogy a gyermek a tudatával eszmeileg befogadja az oktató által közölt anyagot. Ezen a feltevésen belül az ókori „nevelésméletek”

a magyarázatra helyezték a módszertani hangsúlyt, a középkori oktatásban az ismételtetés került előtérbe, az újkori oktatásban pedig a szemléltetés elve kapott nagy teret — de mindhárom módszer arra a feltevésre épült, hogy az oktatásban a tanító közöl, a tanuló pedig befogad.

Ami mármost az információ befogadását illeti, erről korábbi elemzésünk során kitűnt, hogy végbemehet kód, fizikai kép vagy pszichikus képmás formájában. Az előbbi két esetben a jelek semmiféle tárgyi jelentéstartalmat nem képviselnek a befogadó számára — a szomszédos jeleket mindössze asszociatív kapcsolat fűzi össze passzívan tudomásul vett képpé, ugyancsak idői kapcsolat fűzheti a kódhoz vagy a kódként funkcionáló képhez az általa kiváltható cselekvéssort. A pszichikus képmás esetében a jelek azáltal kapnak az állat számára tárgyi jelentéstartalmat, hogy filogenetikusan örökölt és ontogenetikusan megérett modellekbe épülnek be. Ez a tény az információ emberi befogadásával kapcsolatban ismét felveti az öröklődés és az érés emberi specifikumának kérdését.

Azok a kísérletek, amelyeket P. J. Galperin vezetésével folytattak (1. id. tanulmány), kimutatták, hogy a kapott információkat a gyermek csak akkor fogadhatja be eszmeileg reprezentált tárgyi jelentéstartalmukban, ha előzetesen valóságos tárgyakkal végez a szóban forgó jelentéstartalomnak adekvát valóságos tevékenységet. Az eszmeileg reprezentált tárgyi jelentéstartalom — Galperin kísérleteiben a fogalom, közelebbről a matematikai fogalom — elsajátítása szakaszosan történik: az első szakaszban a tanító bemutatja a külső cselekvés tárgyait, méghozzá azon lényeges összefüggéseikben, amelyeket a tanulónak eszmeileg el kell sajátítania; a második szakaszban a tanuló a megadott tárgyakkal a megadott összefüggéseknek megfelelő cselekvéseket végzi, hangos beszéddel magyarázva közben, hogy mit tesz és miért; a harmadik szakaszban a valóságos cselekvést a gondosan kicsiszolt hangos beszéd egyedül képviseli; a negyedik szakaszban a cselekvést a tanuló már belső beszédben végzi, hangosan közölve az egyes részműveletek eredményeit; végül az ötödik szakaszban a korábbi tárgyi cselekvés teljesen interiorizálódik, eszmei cselekvéssé alakul. Minden egyes szakaszból akkor történik a következőre az átmenet, amikor a szakasz a gyakorlat során lerövidült, amikor az egyes részműveleteket már nem végzik el ténylegesen, csak jelzik. Az utolsó szakasz lerövidülése olyan eszmei jellegű végtermékhez vezet, amely az eszmeileg reprezentált tárgyi jelentéstartalommal, adott esetben a szójelben rögzített fogalommal azonos: összevontan tartalmazza a szakaszosan interiorizált cselekvés valamennyi olyan lényeges mozzanatát, amelyet eredetileg a tárgy lényeges összefüggései határoztak meg.

Miután bizonyos fogalmak ezen az úton kialakultak, a velük összefüggő vagy analóg fogalmak kialakításához már nincs szükség a szakaszos fejlődés útjának végigjárására. Ilyen megalapozás nélkül azonban a tanár semmilyen magyarázata, a tanuló semmilyen ismétlése és semmiféle szemléltetés nem alakíthatja ki a fejlődő személyiségben a jel által hordozott megfelelő jelentéstartalmat. Ami a közlés befogadása útján kialakulhat, az nem egyéb közönséges asszociációnál, amelynek működése a tananyag felidézésében megtévesztő lehet, igazi természete azonban azonnal lelepleződik abban a tehetetlenségben, amelyet az így fejlődő gyermek a problémamegoldó gondolkodásban tanusít.

A helyzet mármost az, hogy abban a tevékenységben, amelyet a gyermek tanulás előtt vagy a tanulás mellett folytat, spontán folyamatként végbemenő társadalmi determináció hatására *véletlen módon* kialakulhatnak azok a

tárgyi tartalmakat reprezentáló interiorizált modellek, amelyekbe ezután később a tanári közlés, magyarázat, szemléltetés stb. beépülhet. Így állhat elő az a jólismert megtévesztő jelenség, hogy ugyanaz a tanári közlés a befogadó gyermekek közül egyesekben kialakítja a problémamegoldó gondolkodáshoz szükséges fogalmat, mások pedig képteleneknek mutatkoznak a közlés megértésére és befogadására. A jelenség azért megtévesztő, mert a korábban említett hasonló jelenségekkel együtt azt a látszatot kelti, mintha a közlés különböző befogadásai mögött biológiailag öröklött és az egyes individuumokban ezért különböző intenzitású képességek állnának. Ez a látszat különösen a matematikai képességeket illetően elterjedt.

A személyi viszony — evidencia vagy probléma?

Vigotszkij kísérletet tett arra, hogy az emberi pszichikumot a maga egészében a személyiség társas viszonyaiból származtassa: az individuum az interszónális kapcsolatokban sajátítja el a jelek használatát, a jelek által hordozott jelentéstartalmakhoz pedig ugyancsak a kommunikációból jut hozzá. A Vigotszkij-iskola más képviselői — pl. Galperin a korábban idézett megállapításában — később helyesen fedezték fel az ilyen megközelítésben az intellektualizmus maradványát. Helyesen ismerték fel az elméleti és a metodológiai kiutat is: a *kommunikáció* helyett mindenekelőtt a *kooperációt*, a tárgyi tartalmakkal végzett eszmei tevékenység helyett mindenekelőtt magukkal a tárgyakkal végzett anyagi tevékenységet kell vizsgálni.

A Vigotszkij-iskolának ilyen irányú továbbfejlesztése természetesen egyáltalán nem jelentette az egyén társadalmi viszonyainak, a pszichikum társadalmi determináltságának figyelmen kívül hagyását. Abban a vázlatban, amelyet Leontyev a pszichikum filogeneziséről adott, az emberi tudat differencia specifikáját éppen abból a lényeges változásból vezette le, amely a tevékenység szerkezetében bekövetkezik, amikor az embernél társadalmilag megosztott tevékenységgé válik. Az ontogenezisben ugyancsak lényeges szerepet tulajdonítanak mind Leontyev, mind Galperin, mind az irányzat más képviselői a társas viszony olyan megnyilvánulásainak, mint pl. az utánzás. A történelmi eredetű és társadalmi funkciójú szójel vizsgálatának nem kisebb szerepet tulajdonítanak, mint Vigotszkij. *A társadalom a Vigotszkij-iskola számára minden probléma megoldásának evidens premisszája.*

Ebben van az irányzat paradoxona: *miközben a személyiség társadalmi viszonya valamennyi sajátos humánpszichológiai probléma megoldásának evidens előfeltétele, maga e viszony sohasem válik problémává az iskola számára.*

Holott problematikus már maga az interpretáció, amely a társas viszonyt mint olyant emberi specifikumnak tekinti. Az etológiai kutatások egyre több olyan tényt tárnak fel a filogenezis különböző szintjein létrejövő állati társulásokról, amelyeket pszichológiailag értelmezni kell, hogy a személyiség társadalmi viszonyainak specifikumát pszichológiailag megragadhassuk.

Lehetséges a problémának olyan megoldása, amely az állati társulásokat, amennyiben tartósak, az ösztön, amennyiben ideiglenesek (pl. aktuális veszély vagy párzási időszak által összehozottak), a reflexműködés eredményének tekinti. Ebben az esetben a másik póluson az emberi társulások mint tulajdonképpeni társadalmak a tudat és az öntudat működésének termékei: az egyének az aktuális tárgyi környezetben tudatosan felismerik közös érdeküket,

és szerződést kötnek — vagy az egyéni öntudat örökli, átveszi a társadalmi öntudatból azt az eszmét, amely a társadalom kohéziós elve és amely az egyén helyét is kijelöli a közösségben.

Egy előző tanulmányom¹⁰ bizonyította, hogy az egyén és a társadalom közötti viszonyoknak ilyen felfogása, amely az egyéni érdekből vagy a társadalmi eszméből vezeti le a társadalmat, lényeges módon különbözik a marxizmus interpretációjától, amely a partikuláris viszonyokból (osztálytársadalmakban alapvetően az osztályviszonyokból) származtatja mind az egyedi érdeket, mind pedig az általános eszmét. Ez mindenesetre legalábbis megkérdőjelezi a másik pólusnak a marxizmussal való összeegyeztethetőségét is: kérdés ugyanis, hogy ha az emberi társadalom differencia specifikáját nem lehet pusztán a társadalmi viszonyok tudatosságában megadni, akkor az állati társas kapcsolatok nem-emberi lényegét kimeríthetjük-e a nem-tudatos jellegükkel.

A pszichológia természetesen attól függetlenül szembetalálja magát a személyiség társas viszonyának problémájával, hogy miként vélekedik (és vélekedik-e egyáltalán) arról a megoldásról, amelyet a marxista társadalomelmélet kínál. A probléma személyiségpszichológiai megoldásában az utolsó szó — amint ezt ugyancsak az előbb említett tanulmány bizonyította — meg fog egyezni azzal, amelyet a társadalomelméletben a marxizmus mondott ki. Ehhez azonban a pszichológiának saját önfejlődési útján kell eljutnia, elidőzve valószínűleg mindazokban a zsákutcákban, amelyekhez hasonlókba története során már betért, amikor a tevékenység problémáját próbálta pszichológiailag megoldani.

A tevékenységgel kapcsolatosan ti. a pszichológia ugyancsak abból indult ki, hogy ez csak annyiban létezik számára adekvát vizsgálati tárgyként, amennyiben akarati, azaz tudatos (öntudatos) tevékenységről van szó, ez pedig az ember specifikuma — az állati viselkedés ezzel szemben csak reflex- vagy ösztönmegnyilvánulás.

A behaviorizmus fedezte fel az állati viselkedésben a pszichológia számára adekvát tárgyat. Kitént, hogy a viselkedési aktusok egymásutániséga nincs abszolút gépiességgel előre megadva, de nem is kaotikus próbálkozások abszolút véletlenjeiből tevődik ki: a szigorúan determinált mozgássortól legalábbis, annyi megkülönbözteti, hogy bármilyen véletlen környezeti hatás kiválthatja ha időben közvetlenül megelőzi a szükségszerű kiváltó ingert (feltételes reflex) — a teljesen véletlen mozgáshalmaztól pedig legalábbis annyi, hogy az állat tanul a hibáiból, és ha a véletlen aktusnak kedvezőtlen eredménye van, akkor ez olyan gátlást alakít ki, amely a továbbiakban szükségképpen megakadályozza a hibás aktus megismétlését (próba-szerencse tanulás). Ezzel az állati tevékenység vizsgálatába olyan mozzanatot kapcsoltak be, amely korábban a hagományos pszichológia vizsgálati tárgya volt: a telerecepciót. Később azután felfedezték azt is, hogy a telerecepciót magát is a viselkedés alakítja: a fény-, ill. a hangingerhez először generalizáltan kapcsolódik hozzá a reakció, amely utóbb legátlődik mindazokban az esetekben, melyekben a feltétlen inger megerősítő hatása elmarad — az állat végül másképp látja azt a fényingert, ill. másképp hallja azt a hangingert, amely továbbra is kiváltja a feltételes reflexet, mint azt a hozzá közelálló többi, amely mögül a reakció legátlődött. Másfelől azt is megállapították, hogy a viselkedést viszont a telerecepció ala-

¹⁰ *Személyiségdinamika és társadalmi lét.* Magyar Filozófiai Szemle, 1967/1. sz.

kítja: az egyes viselkedési aktusok új fény-, ill. hangingerkomplexumokat idéznek fel a környezetben, amelyek hatása újabb aktusokat vált ki, és így tovább.

Miután az állati viselkedés vizsgálata ilymódon bebizonyította a viselkedés és a telerecepció kölcsönös feltételezettségét, a behaviorizmus számára evidenssé vált, hogy a pszichológiának nincs is egyéb tárgya, mint az így felfogott viselkedés. Ami mármost az emberi tevékenységet illeti, ezt a korábbi interpretációval szemben szintén az állati viselkedés törvényszerűségei szerint értelmezték, ezen belül mutatva fel azokat a specifikus vonásokat, amelyek bonyolultabbá teszik. Itt azonban a behaviorizmus előbb-utóbb teljes elméleti impotenciát árult el: az emberi tevékenységnek azt a specifikumát, hogy ti. nem aktuálisan adott érzéki ingerek határozzák meg, hanem a tárgyak lényegének eszmei reprezentációja a tudatban, s ráadásul ez is csak annyiban, amennyiben az egyéni életvitel spontán kontinuitását megszakító akaratként szubjektíválódik, vagy nem tudta értelmezni, vagy pedig behaviorista terminológiával fedve a hagyományos introspekcionista értelmezést használta.

Csak ezt követően kerülhetett sor arra a felismerésre, hogy *a pszichológia számára releváns viselkedés a tárgyi tevékenység*, amelynek struktúrája a filogenezis során attól függően változik, hogy milyen újabb funkciójú tárgyak kapcsolódnak bele. Az így felfogott tevékenység már a filogenezis legalsó fokán sem azt a struktúrát mutatja, amelyet a behaviorizmus feltételez: a kaotikus próbálkozástól nemcsak a próba-szerencse tanulás, nem is csupán a sikeresnek bizonyuló aktusok utólagos „összeszerelése” különbözteti meg, hanem az *előzetes orientáció*, amelynek során az állat előre felismeri a környezetében azt a tárgyat, amelyet tevékenységébe meghatározott funkcióval be kell kapcsolnia; a reflexről az ilyen tevékenységet ugyancsak nem egyedül a feltételes ingerhez való kondicionálódás, nem is csupán a feltételes inger előzetes differenciációja különbözteti meg, hanem az *utólagos kontroll*, amelynek során az állat rögtön felismeri azt a tárgyi szituációt, amely tevékenysége nyomán állt elő, és az ennek megfelelő korrekciókat külön tanulás nélkül képes elvégezni.

A specifikusan emberi tevékenység az így felfogott tárgyi tevékenység filogenezisének legfelső foka. Emberi lényegét antropológiai szinten a történelmi materializmus tárta fel: *az ember a külső természet és saját belső természete között kiépíti a termelőerők humanizált közvetítő szféráját, amelybe a történelem során a természet egyre több tárgyát, a társadalmi munkamegosztás során pedig belső természetének egyre több viselkedéses megnyilvánulását emeli át; az ember tárgyi tevékenysége olyan tevékenység, amelyet történelmileg kialakított tárgyak determinálnak, ill. olyan társadalmilag determinált tevékenység, amely újabb tárgyakat alakít ki.*¹¹

Ezt az antropológiai felismerést interpretálta pszichológiailag a Vigotsz-kij-iskola a jelen tanulmányban ismertetett eredménnyel.

Ami mármost az állati társas viszonyt illeti, ebben a kibontakozó etológiai kutatások éppen most fedezik fel a pszichológia számára adekvát tárgyat. E felfedezés tudománytörténeti érdekessége, hogy — legtöbbször nyíltan, de néha a kutató tudtán kívül — a pszichoanalízis csillaga alatt történik. A pszichoanalízis ugyanis annakidején, az ösztönnel próbálván összefüggésbe hozni

¹¹ Vö. az 1. lábjegyzetben idézett tanulmánnyal.

az ember társas viszonyát, felismerte, hogy ez nem fogható fel az ösztönkielégítésért gátlástalan harcot folytató egyedek abszolút véletlenszerű módon alakuló viszonyaiként: a civilizáció olyan rendet visz ebbe a harcba, amely eleve előnyt biztosít az egyik egyed (Freudnál az apa) számára, aki különböző tabukkal korlátozhatja vetélytársainak ösztönkielégülését. Másfelől kitűnt, hogy a társas viszony nem fogható fel oly módon sem, mintha az ösztöndetermináns az egyed biológiai éréseinek függvényeként abszolút szükségszerűséggel determinálná: az individuum beleszületik egy társadalomba, s e társadalom történetének kollektív emlékei az individuális élettörténet számára véletlen módon predeterminálják a társas viszonyokat (Jung). Mindezzel az ösztönmegszabta társas viszony vizsgálatába olyan mozzanatokat kapcsolnak be, amelyek korábban a hagyományos pszichológia vizsgálati tárgyai voltak: az emlékezetet és a képzeletet. A pszichoanalízis számára ez magától értetődő volt, minthogy az ember társas viszonyát vizsgálta mint ösztöntől megszabott viszonyt, sőt vizsgálódását a személy emlékezeti és képzeleti anyagánál kezdte (szabad asszociáció, álomfejtés), és csak ebből következtetett vissza a feltételezett ösztöndeterminánssokra. Azok számára viszont, akik most az állatok csakugyan ösztönmegszabta társas viszonyát kutatják, a freudi felfedezés heurisztikusnak bizonyul.

Később a pszichoanalízis kialakította azt a koncepciót, hogy a társas viszonyt magát is az emlékezet alakítja: ha a korábbi társas viszony az egyén kisebbségi érzését bizonyító emléket hagyott hátra, ez az individuumot arra ösztönzi, hogy újabb társas viszonyban keressen kompenzációt (Adler). Másfelől kialakult az a koncepció, mely szerint az emlékezetet a társas viszony alakítja: történelmi sorsfordulatok idején olyan új viszonyok alakulnak ki, amelyek elfojtják a korábbi viszonyok emlékét vagy felidéznek östörténelmi emlékeket (Freud, munkásságának késői korszakában).¹²

Amilyen mértékben sikerül e két koncepciót tényekkel alátámasztani, vagyis bebizonyítani a társas viszony és az emlékezet kölcsönös feltételezettségét, olyan mértékben válik a pszichoanalízis számára evidenssé, hogy a pszichológiának nincs is egyéb tárgya, mint az így felfogott társas viszony. A tényekkel való alátámasztást mindenestre megnehezítette a pszichoanalízis számára az, hogy a társas viszony mögött ösztöndeterminánst tételeztek, az ösztönből levezetett jelenségeket azonban csak az embernél tudták felmutatni, aki *legalábbis* kevésbé ösztönlény, mint az állat. Ezért fordult az érdeklődés utóbb az állatok társas viszonyai felé. Ezzel a pszichoanalízis fordított irányba járja be azt az utat, amelyen a behaviorizmus annak idején az emberi, ill. az állati viselkedés lényegi azonosságát tételezte. Amint szaporodnak az állatok társas viszonyaira vonatkozó adatok, úgy fogalmazza meg a pszichoanalízis egyre nyilvánvalóbban, amit hallgatólagosan mindig is feltételezett: az ember és az állat társas viszonyai között nincs lényeges különbség, az emberi társas viszonyok specifikus vonásait a közös törvényszerűségeken belül kell értelmezni. Az emberi társas viszonyoknak azonban a leglényegesebb specifikumuk az, hogy a viszony struktúrájában meghatározott funkciót betöltő személyek bizonyos időpontban forradalmi módon struktúrálják át társas viszonyaikat, nyilván nem a faj történetét rögzítő ösztön hatására — a determi-

¹² Freud, Adler és Jung nézeteit itt nem rendszerük immanens lényegének megragadására törekedve említettem, hanem kizárólag olyan összefüggésekre utalva, amely jelen tanulmány problematikájának vonatkozásában lényeges.

náns az egyéni élettörténet adott pontján bekövetkező konfliktusnak eszmei reprezentációja az öntudatban, s ráadásul ez az öntudatra ébredés is csak annyiban vezet el a forradalmi tethez, amennyiben a személyiség számára a kérdéses társadalmi viszony objektív törvényeként jelenhet meg. A pszichoanalízis éppen ezt a lényeges specifikumot vagy nem tudja értelmezni, vagy pedig — pszichoanalitikus terminológiával fedve — a megértő pszichológia hagyományos értelmezését használja.

Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy a pszichológia, amint a tevékenység vonatkozásában eljutott, úgy a társas viszony vonatkozásában is el fog jutni ahhoz a felismeréshez, hogy az állati és emberi lét közös meghatározottságát olyan tényezőben kell keresni, amely lehetőséget nyújt a filogenezis során bekövetkező lényeges változások felfedezésére is. Ilyen értelemben vett közös meghatározottságként jól kezelhetőnek látszik az, hogy *a pszichológia számára releváns társas kapcsolat a személyi viszony.*

Személyi viszonyon olyan társas viszonyt értek, amely az egyed élettörténete során realizálódott oly módon, hogy a kettő bizonyos vonatkozásban kölcsönösen meghatározza egymást: az egyedi életút menetétől függően alakul a társas kapcsolat, és a viszony struktúrájában betöltött egyed funkcióitól függően alakul az életút.

Lehet-e állatoknak ilyen személyi viszonyt tulajdonítani? Valószínűleg semmivel sem kevésbé, mint tárgyi tevékenységet. Nyilvánvalóan az állat számára nem létezik saját személyisége mint fajának többi egyidejűleg létező egyedével azonos személyiség — de ugyanígy nem létezik számára a tárgy sem mint önmagával az időben azonosnak maradó tárgy. Képes ugyanakkor az állat a tárgyat elhatárolni a környezetében egyidejűleg adott többi tárgytól és tevékenységét erre a pszichikusan differenciált tárgyra irányítani — ilyen (és csak is ilyen) értelemben beszélhetünk az állat tárgyi tevékenységéről. Láttuk, hogy az állat éppen ilyen értelemben vett tárgyi tevékenységének feltételezése tette lehetővé a Vigotszkij-iskolának egyebek között azt, hogy az emberi tudat számára létező tárgyiság specifikumát genetikusan az emberi tevékenységnek a marxista antropológia által felfedezett specifikumából vezesse le. Analóg módon feltételezhetjük, hogy az állat képes saját személyes élettörténetét elhatárolni a faj történetétől, és társas viszonyát ettől a pszichikusan (az emlékezet révén) differenciált személyes élettörténettől függően alakítani — ilyen (és csakis ilyen) értelemben fogok a továbbiakban az állat személyi viszonyáról beszélni. Teszem ezt azzal a meggyőződéssel, hogy az ilyen értelemben vett személyi viszony feltételezése az állatnál lehetővé fogja tenni a Vigotszkij-iskola számára egyebek között azt, hogy az emberi öntudat számára létező személyiség specifikumát genetikusan az emberi társadalmi viszonyoknak a marxista antropológia által felfedezett specifikumából vezesse le.

Ez utóbbihoz úgy lehet majd eljutni, hogy ha a személyi viszony struktúrájának filogenezisét ugyanúgy valamennyi etapján végigkövetjük, ahogyan Leontyev a tárgyi tevékenység struktúrájának filogenezisével tette, megmutatva, hogy az emlékezet struktúráját hogyan határozza meg minden filogenetikai szinten a viszony-struktúra. Jelen tanulmány e feladatnak még a jelzése is csak vázlatosan tud vállalkozni. Valószínűleg a következő tényezőket kell majd figyelembe venni:

A filogenezis első fokán az egyed beleszületik abba a funkcióba, amelyet a társas viszonyoknak a fajra jellemző struktúrájában majd betölt. Az egyedi élettörténet ennek megfelelően csak e funkció realizálásának története, és

többsnyire végetér a funkció betöltésével. A filogenezis e szakaszának csúcsán a társas rovarok (méhek, hangyák) állnak.

A filogenezis második fokán az egyed az életének első korszakában olyan társas viszonyba van bekapcsolva, amelynek rendeltetése, hogy előkészítse életének érett szakaszára az egyébként veleszületetten adott funkció betöltéséhez a később kialakuló viszonyának struktúrájában. A filogenezis e szakaszának csúcsán a társas madarak állnak.

A filogenezis harmadik fokán az érés és a funkció betöltés szakasza közé olyan újabb életszakasz iktatódik, amelyben az egyed kialakítja a veleszületett funkciójának megfelelő társas viszonyt. Ezt az életszakaszt szintén sajátos társas viszony jellemezheti, amely különbözik mind az első szakasz szülő-utód viszonyától, mind pedig a harmadik szakasznak pl. hím-nőstény viszonyától: az átmeneti szakaszban az egyed pl. küzdő félként lép viszonyba társaival, amelyekkel megküzdve nyer (vagy nem nyer) lehetőséget érett társas funkciójának betöltésére. A filogenezis e szakaszának csúcsán a majmok állnak.

A filogenezis negyedik fokát képviseli az ember. Személyi viszonyainak emberi lényegét antropológiai szinten a történelmi materializmus tárta fel: az ember a személyi viszonyait időről időre tevékeny módon megváltoztatja az univerzális társadalmi viszonyok kiépítése irányában, ugyanakkor a viszonyban betöltött személyi funkcióját egyre újabb emberi tárgyak elsajátítása révén változtatja a bennük objektiválódó történelem univerzális befogadása irányában, úgy hogy mind a társadalmi viszonyok totalitásának, mind pedig a személyiség egyetemességének mértékét alapvetően mindenkor a termelési viszonyok humanizált partikuláris szférája határozza meg; az ember személyi viszonya olyan viszony, amelyet az emberi tárgyak elsajátításának személyes története determinál, egyben olyan, tevékenyen alakított viszony, amely a személyiség további élettörténetét meghatározza.¹³

A marxista pszichológiának ezt az antropológiai felismerést is interpretálnia kell pszichológiailag, amint a tárgyi tevékenység közvetítő szférájával kapcsolatos felismerést interpretálta a Vigotszkij-iskola.

A tárgyi tevékenység vonala mellett a személyi viszony vonalának is elméleti kidolgozása kiterjesztené a Vigotszkij-elmélet hatókörét olyan pszichológiai összefüggésekre, amelyek értelmezésére eddig kizárólag freudista vagy antiintellektualista elméletek tettek kísérletet, továbbá a hagyományosan vizsgált problémák újabb aspektusaira is. Például:

A tárgyi tevékenységben alakuló képességek vizsgálata mellett lehetővé válik a személyi viszonyban alakuló jellemek vizsgálata is. Emellett elméletileg értelmezni lehet a szociálpszichológia által felhalmozott azokat a tényeket, amelyek azt mutatják, hogy a már kialakult képességek aktuális megnyilvánulását lényeges módon meghatározza az az objektív (azaz nem tudatosuló) személyiségállapot, amelybe a személyiség az aktuális társas környezet hatására kerül.

A tudatnak a tárgy tevékeny elsajátítása során történő kialakulása mellett az elmélet vizsgálhatja az öntudat kialakulását is, amely a személyiségnek a társak részéről történő elismerése révén alakul. Emellett a már kialakult tudat aktuális megnyilvánulását ismét lényeges módon meghatározza az aktuális társas környezet; más szóval, a szociális környezet aktuális hatásától függ, hogy a személyiség aktuális megnyilvánulásai mennyiben lesznek tudatosak,

¹³ Vö. az 1. lábjegyzetben idézett tanulmánnyal.

ill. mennyiben maradnak tudattalanok. Ennek vizsgálatát a Vigotszkij-elmélet számára szintén az új kontextus bekapcsolása teszi lehetővé.

Az elmélet vizsgálja a motívumok megnyilvánulását a tevékenységben, miközben a motívumot a tevékenység tárgyában objektívnak tekinti, és meghatározó szerepet tulajdonít neki a tevékenység struktúrájára. Nem fordít ugyanakkor figyelmet azoknak a normáknak a társas viszonyban való megnyilvánulására, amelyek a személyiségben szubjektívalódtak és meghatározó szerepet játszanak a viszony struktúrájának alakulásában. Emellett a motiváció az elmélet számára ténylegesen csak megnyilvánulásában létezik — kialakulásáról egészen általános megállapításokon kívül semmit sem olvashatunk. Minthogy a motiváció kialakítását — minden valószínűség szerint — meghatározó módon a személyi viszony determinálja, a problémakör kíváncsító tagításának lehetősége itt is a viszony elméleti felfedezésétől függ.

Az elmélet a tárgyi tudaton belül nemcsak az objektív jelentést vizsgálja, hanem a szubjektív értelmet is, vagyis a tárgyhoz való értékelő-érzelmi viszonyt amelynek megnyilvánulása a tevékenységben aktuálisan betöltött tárgyi funkciótól függ. Minden rendelkezésünkre álló adat mellett a feltevés mellett szól, hogy az öntudaton belül ugyancsak elkülöníthető két mozzanat: az önismeret és az önértékelés; az utóbbinak a megnyilvánulása a társaktól kapott elismeréssel hozható összefüggésbe.¹⁴ Emellett az értékelő-érzelmi viszonynak is csak megnyilvánulása létezik az elmélet számára — minthogy a tárgyhoz való viszony feltételezhetőleg a személyiség társas viszonyainak rendszerében alakul, kialakulásáról a társas viszonyok pszichológiai összefüggéseinek ismerete nélkül keveset lehet mondani. Az elmélet kiterjesztésének a kulcsa ezáltal is ugyanott található, mint az előző esetekben.

Végül, a Vigotszkij-iskolának van pszichofiziológiája, de nincs szociálpszichológiája. A pszichofiziológia arra a kérdésre keres választ, hogy a különböző szervek, elsősorban az idegrendszer működése révén miként jöhetnek létre olyan pszichikus jelenségek, amelyek a tárgyakkal mutatnak adekvát megfelelést. A Vigotszkij-iskolának elsősorban Lurija munkássága által kimunkált válasza — amelynek ismertetése túlhaladná a jelen tanulmány által vállalt feladatok kereteit¹⁵ — elkerüli a hagyományos megoldások tipikus egyoldalúságait: a következetes idealizmusét, amely a fiziológiai folyamatot a pszichikus folyamat teljesen esetleges melléktünetének tekinti; az epifenomenalizmusét, amely a pszichikus folyamatot tartja epifenoménnak abban a működésben, amely a szervezetben a környezet hatására végbemegy; a pszichofiziológiai parallelizmusét, amely a két egyoldalúságot megszüntetésük nélkül megőrizve kapcsolja össze abban az elképzelésben, mely szerint a szervi működés és a tárgynak megfelelő pszichikus funkció önálló, de egymással kölcsönhatásban levő két tényező; végül a neurodinamikai formalizmusét, amely a két egyoldalúságot úgy próbálja megszüntetni, hogy az idegi folyamatok vizsgálatakor elvonatkoztat mind a külső inger tárgyi tartalmától, mind pedig az ideg-

¹⁴ Itt nem annak a korábban említett kapcsolatnak az ismételt megemlítéséről van szó, amely a társas elismerés és az öntudat kialakulása között fennáll — ez az újabb megállapítás a társas elismerés és az öntudat egyik mozzanatának, az önértékelésnek a megnyilvánulása között tételez összefüggést.

¹⁵ A koncepció rövid, de átfogó ismertetését l. Lurija *Az emberi agy és a pszichikus folyamatok (Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és pszichológiájában)*. Akadémiai Kiadó, 1965.) és *Agy és pszichikum* (MM Tájékoztató 1966/2. sz.) c. tanulmányában.

rendszer működésének filogenetikusan kialakult belső, szomatikus és vegetatív feltételeitől.¹⁶

A Vigotszkij-iskola által elfogadott megoldás szerint ezzel szemben itt egyetlen folyamatról van szó, amely úgy jön létre, hogy a különböző funkcionális lehetőségeket hordozó idegsejtcsoportok (és az általuk képviselt szomatikus és vegetatív szervek) a konkrét tárgyi tevékenység elvégzésére működési egységgé, ún. funkcionális szervvé szerveződnek. A szervek közötti konkrét funkcionális kapcsolat szervező principiuma a tárgy, amely a tevékenységet irányítja és ellenőrzi; szervező hatását a tárgy azonban csak a hozzákapcsolódó reális tevékenység közvetítésével fejtheti ki. A funkcionális szervek képződésének a szervezet különböző részeiben adott és az ontogenetikusan már megérett funkcionális lehetőségek szabnak korlátot. Minthogy azonban egy-egy szerv különböző funkcionális lehetőségeket is hordoz, továbbá mivel egy-egy funkcionális lehetőség különböző szerveknek sajátja, a funkcionális szerv károsodása esetén az épen maradt struktúrákból a működési egységet újjá lehet szervezni — ilyenkor a tárgy irányító-ellenőrző funkciója mellett úgy kell rekonstruálni a tevékenység eredeti szerkezetét, hogy a sérült szerv helyére az általa képviselt funkcióval azonos funkcionális lehetőségeket hordozó másik szerv iktatódjék. Ezeket az elméleti téziseket az oktató tevékenység (Galperin) és a terápiás gyakorlat (Lurija, Leontyev) tapasztalatai igazolják.

A szociálpszichológia arra a kérdésre keres választ, hogy a társadalmi lét objektív története során kialakuló társadalmi struktúrák révén miként jöhetnek létre olyan pszichikus jelenségek, amelyek a különböző funkciót betöltő személyiségekkel mutatnak adekvát megfelelést. A kérdésre javasolt hagyományos válaszok szintén az egyoldalúság ismert típusaival csoportosíthatók. Az egyik póluson találjuk azt a megoldástípust, amely a személyiség szubjektív kezdeményezéséből származtatja a társadalmi viszony struktúráját, figyelmen kívül hagyva az egyéntől független objektív társadalmi determinánsokat; ami e tekintetben a modern szociálpszichológiát megkülönbözteti a Felvilágosodás társadalomfilozófiájától, az mindössze annyi, hogy a személyiség struktúraszervező hatáskörét a mikrostruktúrára korlátozzák, amelyet többnyire a csoporttal azonosítanak, a társadalom makrostruktúrájával kapcsolatosan pedig a személyiség tragikus kiszolgáltatottságát hangsúlyozzák. A megoldások másik pólusát a típus képviseli, amely a társadalmi struktúra mögött olyan objektív determinánsokat keres, amely az egyének teljesen esetlegesnek tartott döntéseitől függetlenül, sőt e döntések egymást keresztező tömeghatása révén statisztikai törvényszerűségként érvényesülnek; e megoldástípus a szociálpszicholó-

¹⁶ Ilyen kettős elvonatkoztatást alkalmazott a magasabbrendű idegműködés pavlovi kutatása. A feltételes inger mint elemi inger semmilyen tárgyi tartalmat nem képviselt: egyetlen lényeges tulajdonságának a feltétlen ingerrel való ismételt idői egybeesését vették figyelembe; ennek megfelelően az alkalmazott ingert szabadon helyettesíthette bármilyen egyéb inger (pl. fényinger helyett alkalmazhattak hangingert), ha az említett kritériumnak megfelelt. A belső feltételektől való elvonatkoztatást részben az tette lehetővé, hogy ezeket mesterségesen biztosították a kísérlet idejére (pl. a kísérleti állat éheztetésével vagy fájdalomingerrel), részben pedig az, hogy ezek szükségességét a vizsgált működéshez minimumra csökkentették (pl. azért, hogy viselkedéses reakció helyett szekréciós reakciót vizsgáltak). A kettős absztrakció eredményeként sikerült megállapítani az agykéreg dinamikájának — az ingerület irradációjának és koncentrációjának, az ingerületi góccok kapcsolódásának és a kapcsolat gátlásának — formális törvényszerűségeit.

Újabb kutatások ezt a neurodinamikai formalizmust sikeresen terjesztik ki a subcortexre.

gián belül ugyanazt az epifenomenalizmust honosítja meg, amelynek analóg jelentkezésével a pszichofiziológián belül találkozhatunk: tudomásul veszi a pszichikus tényező jelenlétét a társadalmi életben, de képtelen e tényezőt elhelyezni a társadalmi determináció láncolatában. A két egyoldalú megoldástípus kibékítésére a szociálpszichológián belül is jelentkezik a parallelizmus, amely a két egyoldalúságot megszüntetésük nélkül megőrizve kapcsolja össze abban az elképzelésben, hogy az objektív társadalmi determinánsok által meghatározott makrostruktúra és a személyiség szubjektív akarától függő mikrostruktúra önálló, de egymással kölcsönhatásban levő két tényező. Végül a szociálpszichológiában is megjelenik a formalista megoldástípus, amely a két egyoldalúságot úgy próbálja megszüntetni, hogy olyan struktúrákat vizsgál, melyek függetlenek mind a bennük funkcionáló konkrét személyiségtől, mind pedig attól az objektív történelmi folyamattól, amelynek meghatározott szakaszán léteznek.¹⁷

A marxista szociálpszichológiának ezektől az egyoldalúságoktól azzal analóg módon kell megszabadulnia, mint ahogyan a pszichofiziológia tette a maga analóg egyoldalúságaival. Valószínűleg itt jóval többről van szó formális analógiánál: *a szociálpszichológiai probléma megoldásában a személyi viszony elemzésének feltehetőleg éppen olyan kulcsszerepe van, mint amilyent a tárgyi tevékenység elemzése a pszichofiziológiai probléma megoldásában játszott.* A személyi viszony kontextusának bekapcsolása a Vigotszkij-elméletbe lehetővé tenné a személyiség aktív szociálpszichológiai funkciójának elméleti vizsgálatát, anélkül hogy ehhez a társadalmi lét objektív determináló hatását figyelmen kívül kellene hagynia. Az elméleti hasznon túlmenően itt is — mint a pszichofiziológia esetében — lehetővé válnék a gyakorlati alkalmazás a nevelő tevékenységben és a gyógyászati praxisban.¹⁸

*

Felvethető a kérdés: ha a tárgyi tevékenység mellett, ezzel egyenértékű elméleti-metodológiai funkcióval felvesszük a személyi viszonyt, ez nem újítja-e fel a fiziológiai és a szociológiai pszichológia dualizmusát.

Ez a veszély akkor fenyegetne, ha a tárgyi tevékenységet mint anyagit és a személyi viszonyt mint eszmét különítenék el egymástól. Hasonló veszély fenyegethetne akkor is, ha a személyi viszony anyagi alapját a szervezet belső

¹⁷ E megoldástípusok részletesebb bírálatát l. a 10. lábjegyzetben idézett tanulmányban.

¹⁸ A jellem tekintetében még szilárdabban, mint a képességekre vonatkozóan, tartja magát a látszat, hogy a gyerekek veleszületett személyiségvonás. Holott ismét csak arról van szó, hogy a társadalmi determináló hatás spontán módon érvényesül, minthogy nem ismerjük — még a képességekkel összefüggőnél is kevésbé ismerjük — a pszichológiai hatásmechanizmusokat. Itt is a környezethez való alkalmazkodás posztulátumából indulunk ki, jóllehet ez a jellemre még kevésbé érvényes, mint a képességekre. Valószínűleg a jellem nevelésében sem az alkalmazkodásra kényszerítés érhet el hatást, hanem a mód, ahogyan szociálpszichológiai közege a gyermek lázadásait fogadja: ha sikerül a felnőttekből álló vagy felnőttek által mozgatott közegnek megkülönböztetnie a gyermek megalapozott és megalapozatlan lázadását, olymódon, hogy előbbi esetben elősegíti, hogy a gyermek életkori változásának megfelelően alakítsa át személyi viszonyainak szerkezetét, utóbbi esetben viszont megfelelő büntetéssel eléri, hogy a gyermek vállalja tettéért a felelősséget — e feltételek esetén a jellemnevelés eléri hatását. Ehhez azonban legalábbis két szociálpszichológiai összefüggést kell ismerni: a) az objektív társadalmi feltételek által alternatívan lehetővé tett társas viszony struktúrák közül melyik életkornak melyik a viszonylag legmegfelelőbb; b) milyen társas viszonystruktúra és hogyan alakíthatja ki a

ösztöndeterminánsaiban keressük — akkor ugyanis a tárgyi tevékenység maradna ilyen ösztöndetermináns, azaz anyagi alap nélkül.

A Vigotszkij-elmélet általam javasolt kiegészítése éppen elejét veszi a dualizmusnak, amelyet az egyes pszichológiai elméletek csak úgy tudnak elkerülni, ha a tények bizonyos körét figyelmen kívül hagyják vagy vulgarizáló módon illesztik be rendszerükbe.¹⁹ A Vigotszkij-iskola valószínűleg szintén nem tudná elkerülni a dualizmust, ha a fent említett problémákat a tárgyi tevékenység nézőpontjából, de ugyanakkor vulgarizálás nélkül próbálná értelmezni.

A tárgyi tevékenység és a személyi viszony heurisztikus elveinek javasolt összekapcsolása nem egyfelől anyagi, másfelől eszmei tényezőt kapcsolna össze egymással: a tárgyi tevékenységről bizonyítást nyert, hogy anyagi tárgyat hoz kölcsönhatásba anyagi szervvel — a személyi viszonyról ugyanígy kitűnik, hogy a személyiség valóságos élettörténetét, amely termékében, a szervezet aktuális szerkezetében nyer anyagi jelenvalóságot, hozza kölcsönhatásba a társadalom történetével, amelyet ugyancsak anyagi jelenvalósága, termékeinek aktuális ösztársadalmi rendszere képvisel.

A tevékenység és a társas viszony egymódoan egyaránt a szervezet és a környezet között létesített anyagi kölcsönhatást, de a kölcsönhatás két pólusa másképp nyilvánul meg a két közvetítő számára:

fejlődő személyiségben azt a motivációt, amely az alkalmazott büntetésnek éppen a felelősség vállalására ösztönző hatást biztosít (nem pedig ellentétet, mint a nevelési gyakorlatban annyiszor megesik).

A világnézetű nevelés hatékonyságának ugyanitt van a kulcsa, ez a feladat azonban annyiszor nehezebb az előbbinél, ahányszor a fogalmak elsajátíttatása nehezebb a képességek fejlesztésénél.

Ami a terápiát illeti, tudomásul kell vennie a marxista pszichológiának, hogy pszichofiziológiai kórképek mellett léteznek szociálpszichológiai kórképek is. Az előbbiek esetén a tárgyat tükröző pszichikum szétesik, holott a periférikus érzékszervek épek maradnak, a tevékenységet szabályozó képességek felbomlanak, holott a periférikus végrehajtó szervek egészségesek. Eközben a személyiség öntudata és jelleme teljesen normális maradhat — a beteg mégis beteg. A szociálpszichológiai kórképeknél ugyanígy normális lehet a tárgyi tudat és valamennyi képesség — a beteg mégis beteg. Szétesik ugyanis a saját személyiséget tükröző pszichikum, holott múltjának tanúi élnek, és készek korrigálni a téves eszméket, felbomlik a társas viszonyt szabályozó jellem, holott a társak megvannak, és készek fenntartani a régi viszonyt. Az előbbinél megkönnyíti a betegséggént való elismerést, hogy a perifériát működtető idegrendszer valamelyik részében kimutatható a szervi károsodás; ez a felismerés azután lehetővé teszi a terápiát is a korábban említett módon. Az utóbbinál azonban megnehezíti a betegséggént való elismerést, hogy az idegrendszerben esetleg semmilyen szerkezeti zavar nem lelhető; minthogy az anyagi okot nem sikerült megtalálni, a gyógyítás is zsákutcába fut, amennyiben vagy pusztán eszmei természetűnek ítélik a zavart, és eszmei eszközzel próbálják elmulasztani (azaz a beteget lebeszéljük arról, hogy „bolondozzon”, rábeszéljük, hogy „térjen észre” stb.), vagy pedig a lokalizálhatatlan anyagi ok ellen globális anyagi eszközt vetnek be (elektromos vagy gyógyszeres sokk). Holott valószínűleg létezik is anyagi oka a betegségnek, lokalizálható is — csak éppen nem ott, ahol keresik. A társadalmi makrostruktúra válsága esetén a marxista szociológusnak nem okoz gondot, hogy — legalább elméleti általánossággal — megjelölje az anyagi determinánst: a termelőerők történelmi fejlődése során bekövetkezett változás mozgásba hozza a termelési viszonyokat, ezek pedig valamennyi makrostrukturális viszonyra továbbítják a válsághullámot. A marxista szociálpszichológiának mármost meg kell vizsgálnia, hogy a személyi viszony mikrostrukturájának kialakításában milyen kohéziós szerepe van azon objektumoknak, amelyekben az emberi történelem bizonyos mozzanatait objektívalódnak, és amelyeket a mikrostruktúra úgy vesz birtokba, hogy az

¹⁹ A behaviorista, a freudista, az intellektualista és az antiintellektualista személyiségmodellek erre vonatkozó kritikáját lásd a 10. lábjegyzetben idézett tanulmányban.

A tevékenység genezisében a környezet tárgyai játszásk az aktív szerepet: míg növényeknél tevékenység helyett csak a szervezet funkcióit találjuk, addig az állati filogenezisben a környezet tárgyainak hatására egyre több működés nyer viszonylagos önállóságot a szervétől és rendeződik a tárgynak adekvát tevékenységstruktúrává. A társas viszony genezisében ezzel szemben a szervezet fejlődésének személyi története játsza az aktív szerepet: míg a növényeknél társas viszony helyett csak diffúz környezetet találunk, amelynek a fajta többi példánya éppúgy része, mint más fajták példányai, továbbá más, nem növényi élőlények, végül a talaj és a levegő egyéb, nem élő összetevői, addig az állati filogenezisben a szervezetfejlődés személyi történetének hatására a fajhoz tartozó többi egyed közül egyre több válik el a környezeti háttértől és rendeződik a személynek adekvát viszonystruktúrává.

A filogenezisnek ez a két önálló vonala — a tevékenység fejlődése és a társas viszony fejlődése — az embernél összekapcsolódik. Nem az történik tehát csupán, hogy az állati tevékenységbe merőben új emberi szerzeményként bekapcsolódik a társadalmi viszony tényezője, és így kialakul a társadalmilag megosztott munkatevékenység — hanem éppannyira az is, hogy az állati társas viszonyba

eközben szerves része marad a történelmi objektívációk össztársadalmi rendszerének, s mint ilyen, részese e rendszer objektív törvényszerűség szerint végbemenő további fejlődésének. Feltételezhető, hogy a személyi viszony mikrostruktúrájának rögződésében a történelem objektívált mozzanatainak ilyen birtokbavétele ugyanazt a szerepet tölti be, mint a tárgy tevékenység funkciójának rögződésében a funkcionális szerv szerveződése: az új szociálpszichológiai mikrostruktúra megszervezi a maga tárgyakban objektívált „strukturális előtörténetét”, amelyhez azután saját története hozzákapcsolódhat. Ha e feltevés helytálló, akkor egyenes következményként adódik belőle, hogy minden olyan változás a társadalmi lét szférájában, amely érinti azon mozzanatok valamelyikét, melyek a mikrostruktúra kohéziós bázisává szerveződtek, felbomlasztja ezt a „strukturális előtörténetet”, ami hamarosan a struktúra lazulását, majd hosszabb-rövidebb idő után a bomlását eredményezheti. Ebben az időszakban, amikor a személyi viszony még nem bomlott fel, de az alapja már igen, méghozzá anélkül, hogy a struktúrán belül bárki tudatára ébredhetne — ilyenkor bontakozik ki a szociálpszichológiai tünetcsoport, amelyet a pszichiátriai kézikönyvek általában a neurózisok, a pszichopátiák vagy a pszichózisok között tartanak nyilván. A terápia is a fenti feltételezésből következik: minthogy a történelem egy-egy mozzanatának objektívációja különböző struktúráképzési lehetőségeket hordoz, továbbá mivel meghatározott struktúráképzési lehetőség különböző objektívált történeti mozzanatoknak sajátja, a „strukturális előtörténet” felbomlása esetén a birtokbavehető történeti objektívációból a szerkezeti egységet újjá lehet szervezni — e célból a pszichoterapeutának úgy kell a beteg személyiség viszonystruktúrájának eredeti szerkezetét rekonstruálnia, hogy az elvesztett történeti objektíváció helyére az általa képviselt struktúráképzési lehetőségekkel azonos lehetőségeket hordozó másik objektíváció iktatódjék. A feladat egyik nehézségét az okozza, hogy eközben a terapeutának azokkal az objektumokkal kell gazdálkodnia, amelyek a beteg személyiség által reálisan birtokba vehetők a társadalmi makrostruktúrának azon a helyén, amelyet az illető elfoglal, ami épp olyan alapos politikai gazdaságtani és szociológiai ismereteket követel az orvostól, mint amilyen pontos neurológiai és fiziológiai ismeretekkel kell rendelkeznie ahhoz, hogy a pszichofiziológiai kórkép esetében gyógyítani tudjon — minthogy ilyen ismereteknek a pszichoterapeuták túlnyomó többsége híján van, ezért a gyógykezelésben eleve idegenkednek attól, hogy az objektív „környezeti feltételek” megváltoztatásának lehetőségeivel foglalkozzanak. A másik nehézség azzal kapcsolatos, hogy a társas viszony szerkezetének rekonstruálásában az irányító-ellenőrző funkciót magának a beteg személyiségnek kell betöltenie, nem pedig a pszichoterapeutának, aki csak a betegtől kiinduló egészséges kezdeményezések szelektálása és felhasználása révén, azaz csakis indirekt módon érheti el gyógyító célját — ellenkező esetben a beteg vagy hozzáférhetetlennek bizonyul az orvos mindenféle szociális kezdeményezése számára, vagy pedig olyan társas viszonystruktúrát épít ki, amelynek központja az orvos, így tőle gyógyulás után sem tud a visszaesés veszélye nélkül elszakadni. E feltételeknek viszonylag leginkább a csoport- és munkaterápiát folytató intézetekben tesznek eleget.

bekapcsolódik a tevékenység tényezője, és így kialakul a tevékenyen fenntartott, ill. megváltoztatott társadalmi viszony-rendszer.

Vigotszkij annak idején arról írt, hogy „a gondolkodásnak és a beszédnek teljesen különböző gyökerei vannak... A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik”. (Korábban idézett hely; kiemelés — G. L.) Az egymástól függetlenül fejlődő két funkció azután az embernél összekapcsolódik.

A tárgyi tevékenység és a személyi viszony genezisével kapcsolatban mondottak Vigotszkijnak ezt az alapvető elméleti megállapítását kívánták általánosítani.

СТРУКТУРА ПРЕДМЕТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПСИХИКУМ

Ласло Гараи

В работе, являющейся продолжением статей «Динамика личности и общественное бытие» Мадьяр Философияи Семле, 1967, № 1) и «Антропологические предположения марксистской психологии» (там же, 1967, № 5), дается критическое изложение теории Выгодского.

Выгодский применил к конкретному материалу психологии теоретические положения исторического материализма, относящиеся к человеческой-предметной деятельности. Он установил, что в онтогенезе психикума знак выполняет ту функцию, которая в животном мире; на четвертой стадии филогенеза, у человека, в структуру деятельности включается общество, формируется общественно разделенная производительная деятельность, и вместе с этим психикум достигает наивысший уровень своего развития

уровень человеческого сознания. Такую же зависимость между деятельностью и психикумом Леонтьев и Гальперин нашли и в онтогенезе: деятельность ребенка в процессе созревания показывает все более сложную структуру, в которую со все более сложной функцией включаются произведенные в процессе истории человечества предметы, так что через усвоение таких человеческих предметов детское развитие осуществляется как общественно детерминированный естественный процесс.

В критической части статьи делается попытка включить в эту линию развития *коллективное отношение*. Доказывается, что коллективное отношение существует на различных ступенях филогенеза животного мира, и что развитие структуры этого отношения наряду с развитием структуры деятельности представляет собой самостоятельную линию филогенеза. Соответственно этому, на высшем уровне филогенеза, в антропогенезе, происходит не просто то, что в структуру деятельности включается общество как некое совершенно новое человеческоеприобретение; вместе с этим происходит то, что в структуру коллективного отношения включается момент деятельности, так что коллективное отношение преобразуется в деятельно осуществляемую, изменяемую общественную систему отношений. Таким образом у человека две самостоятельные линии филогенеза — развитие деятельности и развитие коллективного отношения — связываются.

THE STRUCTURE OF OBJECTIVE ACTIVITY AND THE PSYCHISM

L. Garai

The paper — which is a continuation of the papers *Dynamics of personality and social being* (Magyar Filozófiai Szemle, 1967/1) and *The Anthropological Presuppositions of Marxist Psychology* (Magyar Filozófiai Szemle, 1967/5) — gives a critical survey of Wygotski's theory.

Wygotski applied the theoretical insights of historical materialism — concerning the human-objective activity — to the concrete material of psychology. He discovered that in the ontogenesis symbols have the same function as in the anthropogenesis the objective instruments, and examined the development and social function of language as a symbolic system.

The associates of Wygotski — Leontev and Galperin — extended their theoretical analysis from the symbol to the object which is pictured in the meaning of the symbol, and from the signifying activity to the real, objective activity. Leontev derives the development of the psychism from the filogenesis of the objective activity; in the fourth phase of the filogenesis — the human phase — society starts to play a part in the structure of activity; the socially divided productive activity comes into being, and with this the psychism reaches the highest level of its development, — the level of human consciousness. Leontev and Galperin found the same connection between activity and the development of the psychism in the ontogenesis: the activity of the child in the process of maturation shows an increasingly complicated structure, in which the objects produced in human history function in an increasingly complicated way. The appropriation of human objects makes the development of the child a socially determined natural process.

The critical part of the paper attempts to connect this line of development with the concept of *collective relation*. It proves that the collective relation is a relation that exists on different levels of the filogenesis of animal life, and that the development of the structure of this relation is an independent line of filogenesis. Accordingly, on the highest level of filogenesis — the anthropogenesis — society does not simply become incorporated into the structure of activity, as something radically new; into the structure of collective relation the moment of activity becomes incorporated, and thus the collective relation becomes an actively upheld system of social relations. That means that in human development two independent lines of the filogenesis are connected: the development of activity and the development of the collective relation.